IVO PETRICIOLI

LIK ZADRA U SREDNJEM VIJEKU

Među dalmatinskim gradovima Zadar se ističe specifičnom fizionomijom. Njegovo historijsko jezgro odudara od drugih gradova znatno većom površinom i rasporedom uličnе mreže. Taj mu je oblik stvoren topografskim položajem — prirodnim poluotokom na kojemu je nastao — i organiziranom urbanom izgradnjom u antici, koja se u osnovi sačuvala. Kako Zadar nije sasvim prekinuo svoj životni kontinuitet za vrijeme i nakon seobe naroda, tako je ostao vezan uz stariji građevni kostur i sačuvao sve glavne elemente antičkog urbanizma. Ta naslijeđena gradska površina, nešto veća od 1/4 km², omeđena s triju strana morem, a s jugoistočne strane antičkom fortifikacijom, bila je dugo vremena dovoljna za gradsko stanovništvo Zadra. Ona se nije povećavala sve do druge polovine XIX st.

Kad Zadru kao paralelu postavimo Split, koji je započeo svoj gradski život u ranom srednjem vijeku u Dioklecijanovoj palači, pa se kasnije proširio prema zapadu, ili Trogir koji se iz svog antičkog, ilirsko-grčkog jezgra proširio u kasnijem srednjem vijeku na svoje malo predgrađe Pasike, ili Dubrovnik koji je u nekoliko navrata tokom srednjega vijeka povećavao svoju površinu, ističe nam se još više specifičnost zadarskog urbanizma. Kad usporedimo pak površine svih dalmatinskih gradova (mislim na njihova historijska jezgra) s površinom Zadra, začudit će nas koliko je Zadar bio prostraniji (Sl. 1). Relativno velika površina uvjetovala je mnogo prozračniju izgradnju. Kuće su imale veće vrtove i dvorišta, a unutar gradske površine bilo je i neizgrađenih prostora — poljana.

Pošto je Zadar 1868. god. proglašen otvorenim gradom porušene su većim dijelom njegove utvrde i stvorene su nove površine za izgradnju na jugozapadnoj strani grada, a novi građevni objekti počeli su se izgrađivati oko luke i na bližoj periferiji. Ipak je stari dio grada ostao i dalje centar, pa i nakon što je u II svjetskom ratu bio preko 60 posto porušen.

Od vremena kad se u dalekim stoljećima prethistorije na zadarskom poluotoku tek počelo živjeti, pa do danas, Zadar je prošao kroz nekoliko etapa svog života. Taj se historijski put može periodizirati ne držeći se šablonski periodizacije po političkoj povijesti.[1] Prvim razdobljem nazvao bih period kad Zadar nije još postao grad u pravom smislu riječi, tj. do druge pol. I st. p. n. e. Drugo razdoblje, antičko, zahvatilo bi historijski period rimske vlasti i otprilike jedno stoljeće nakon toga. Treće, srednjovjekovno razdoblje zahvatilo bi vrijeme od doseljenja Slavena do početka izgradnje utvrda novog protuartiljerijskog tipa oko 1535. god. To je period kada je Zadar živio životom srednjovjekovne komune opasan utvrdama srednjovjekovnog tipa: okomitim tanjim zidovima s kruništima, kulama i kaštelima. Četvrto razdoblje bilo bi omeđeno godinama 1535. i 1813, gradnjom utvrda novog tipa i drugom uspostavom austrijske vlasti. U tom periodu Zadar se nije urbanistički bitno mijenjao, a kao jaka i za ono vrijeme gotovo neosvojiva tvrđava preživio je i mletačku vlast i kratkotrajnu prvu austrijsku i francusku dominaciju. Peto razdoblje zašlo b u drugu austrijsku vladavinu sve do 14. XII 1868, kad je Zadar carskim dekretom proglašen otvorenim gradom.[2] Tada je Zadar bio još uvijek jaka tvrđava ali se urbanistički počeo mijenjati. Sagrađene su nove utvrde izvan grada. Počele su se zatrpavati plitke uvale luke, izgrađen je vodovod, demilitariziran dio gradskih bedema, gradsko tkivo narušeno dvjema predimenzioniranim zgradama (kasarnom i zatvorom), popločane ulice, a mnogi neostvareni projekti govore o raznim urbanističkim ambicijama tadašnjih arhitekata. Šesto razdoblje bi zahvatilo vrijeme od godine 1868. do 1944. To je period kad se grad počeo razvijati izvan gradskih bedema i kad su najprije austrijska, a od 1918. god. talijanska vlast prekrajale stari Zadar u grad za suvremeniji način života, ne rukovodeći se dalekosežnijim urbanističkim planovima, nego preobličavajući postojeće stare ambijente i uništavajući historijske vrednote. Sedmo razdoblje zahvaćalo bi vrijeme od oslobođenja grada do danas.

Od tih razdoblja najzanimljivije je srednjovjekovno. Prvo zato što predstavlja ono vrijeme kad je Zadar u širim okvirima naše nacionalne političke i kulturne povijesti odigrao značajnu ulogu, a drugo što sačuvane građevine iz tog vremena idu u red najvrednijih spomenika naše kulturne i umjetničke baštine. Odatle je proizašla moja želja da na ovom mjestu pokušam rezimirati starije i novije rezultate istraživanja zadarskog graditeljstva i urbanizma tog vremena i da ih prikažem u kraćem pregledu, upotpunivši ih vlastitim zapažanjima. Izražavam nadu da ću moći ovim radom nastaviti i prikazati dalja razdoblja.

[1] Npr. takvu periodizaciju iznosi Rubić. V. I. Rubić, Neki problemi geografije Zadra i njegove regije, Zadar, Zbornik MH, Zagreb 1964, str. 13.

[2] C. F. Bianchi, Fasti di Zara, religioso — politico — civili, Zadar, 1888. (Dalje Fasti), str. 163.

Odnos antičkog i srednjovjekovnog Zadra

Kako sam istakao, znatnog prekida kontinuiteta između antičkog i srednjovjekovnog Zadra nema. Doduše izučavajući građevnu stratigrafiju zapažamo da se nivo preromaničkih i romaničkih zgrada, tj. onih od IX do XIII st., nalazi na znatnoj visini u odnosu na antičke, ali karakter rasporeda ulica ostao je dobrim dijelom isti kao u antici.

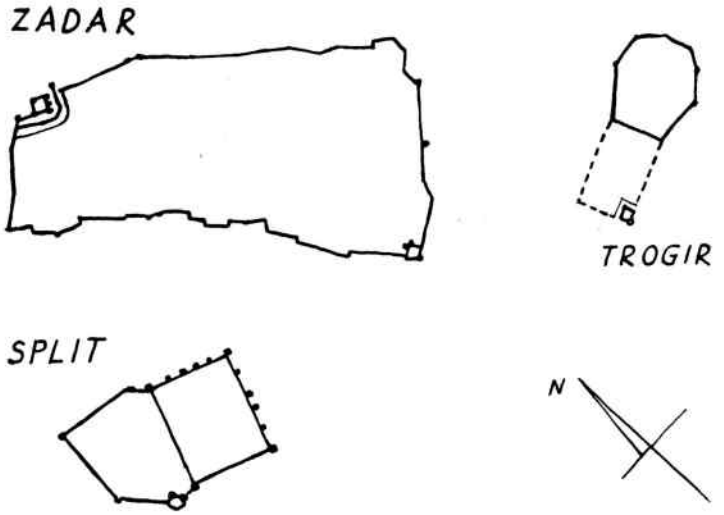

Sl. 1 Površina srednjovjekovnog Zadra u usporedbi s površinom Trogira i Splita.

Antički Zadar *(Jader)* odlikovao se vrlo pravilnom ortogonalnom mrežom ulica, koje su bile raspoređene po cijelom poluotoku. Pet uzdužnih *(cardo)* i veći broj poprečnih *(decumanus)* ulica dijelio je grad u insule. Na periferiji ulične mreže do vrha poluotoka prema Zapadu nalazio se *kapitolij* s hramom, oivičen trijemom, a ispred njega prostrani *forum*, također oivičen trijemovima i drugim monumentalnim zgradama. Uz sjeveroistočni rub grada prema obali u luci nalazio se *emporij*, a jugoistočnu fasadu grada sačinjavao je u ravnoj liniji gradski zid s trima vratima, od kojih ona prema sjeveroistoku bijahu sagrađena u obliku triumfalnog luka flankiranog dvjema osmerokutnim kulama.[3]

[3] J. Bersa, Ausgrabungen auf dem Campo colonna in Zara, Jahrbuch für Altertumskunde der Zentralkommission zur Erfoschung und Erhaltung der Kunstdenkmale Bd IV Beč 1910, str. 194; V. Brunelli, Storia della città di Zara, Venezia 1913. (Dalje Storia) str. 95—153; M. Suić, Izvještaj o arheološkim iskapanjima u Zadru, Ljetopis JA, knj. 55, Zagreb 1949, str. 199—223; M. Suić, Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera. Zbornik Instituta za hist. nauke II, Zadar 1958, str. 13—50; B. Ilakovac, Novi nalaz ostataka rimskih zgrada u Zadru, 1960. g., Diadora 1962, sv. 2. str. 271—301; Isti, Ostaci antičke zgrade u Zadru, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LX, Split 1963, str. 41—58; Isti, Prilog arhitekturi i urbanizmu Iadera, Radovi Instituta JA u Zadru, sv. 9, Zadar 1962, str. 219—249.

Već u kasnoj antici važnost kapitolija i foruma znatno je opala, a u ranijim stoljećima srednjega vijeka taj je monumentalni antički centar sasvim negiran. Jedino položaj katedrale ukazuje na vezu kršćanske crkvene organizacije s antičkom tradicijom. Na ruševinama monumentalnih zgrada jugozapadno od foruma, zahvaćajući i dobar dio površine foruma, nastala je u srednjem vijeku prostrana poljana (*Campus* srednjovjekovnih dokumenata, odakle je nastao hrvatski naziv *Kampa*). Od bivšeg kapitolija, foruma i južnog carda (današnje ulice Stomorice, D. Tucovića i Žrtava fašizma) na sjeveroistok sačuvala se antička mreža ulica i podjela na insule; tek je likvidirana jedna podužna saobraćajnica između glavnog karda i spomenutog južnog. Tu su izgrađene nove stambene kuće zadarskog patricijata i srednjeg staleža. U jugoistočnom dijelu grada nastao je novi gradski centar — Veliki trg *(platea magna, platea, forum)* — današnji Narodni trg; drugi trg je formiran pred fasadom katedrale, a treći, znatno manji, *(Plateola)* nalazio se kod crkve sv. Petra Starog. U dokumentima se spominju trg kod crkve sv. Mihovila i Kapetanov trg.[3a]

Jugozapadno od južnog karda i zapadno od nekadašnjeg foruma, uključujući i nekadašnji kapitolij, mreža ulica je bez rasporeda, tek se dvije poprečne ulice (dekumani) produžuju u istom pravcu (današnja ulica Zore dalmatinske i Varoška). Tu su bili stanovi gradske sirotinje, kovača i zemljoradnika, te mlinovi za masline. Naročito je interesantan nalaz relativno velikog broja ostataka mlinova za masline na površini od nekadašnjeg kapitolija sve do južnog ugla grada.[4]

O počecima srednjovjekovnog Zadra danas znamo nešto više nego što su znali pisci starijih generacija. Šesterokutni baptisterij, nalaz starokršćanskog mozaika u sakristiji katedrale, o čemu izvještava Bianchi,[5] i opis zadarske katedrale u djelu »De administrando imperio« bizantskog cara Konstantina Porfirogenita[6] bili su znatni dokazi da je na mjestu današnje katedrale postojala starokršćanska bazilika i sijelo crkvenog poglavara Zadra. Danas već možemo s priličnom sigurnošću nagađati da je glavna apsida katedrale iz tog vremena, a poznavajući položaj antičkog foruma koji je s katedralom paralelan s njene jugozapadne strane, možemo pretpostavljati da je nastala ili adaptacijom profane antičke bazilike ili korištenjem zidova nekih drugih adijacencija foruma. Danas već znamo dva sakralna objekta u gradskom tkivu koji su sagrađeni u najranijim stoljećima srednjega vijeka: *crkvu sv. Tome*, trobrodnu baziliku, u kojoj su nađeni fragmenti crkvenog namještaja s karakteristikama skulpture

3a Za trg sv. Mihovila v. bilj. 93, za kapetanov trg Hist. arhiv u Zadru, spisi zadarskog notara Calcine, Instrumenti, 4. srpnja 1445: »in platea domini capitanii«.

4 To se utvrdilo pri kopanju temelja za novogradnje u današnjoj Ul. B. Kidriča, a naročito pak za vrijeme arheološkog istraživanja g. 1964. Mlinovi su konične jame obložene kamenim pločama u kojima se oko stožera okretao mlinski kamen.

5 C. F. Bianchi, Zara cristiana I (Dalje ZC) Zadar 1877, str. 445.

6 F. Rački, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, Zagreb 1877, str. 404, F. Šišić, Povijest Hrvata u doba narodnih vladara, Zagreb 1925, str. 444.

VII-VIII st.,[7] i *crkvu sv. Andrije* (naziv novijeg datuma), jednobrodnu s polukružnom apsidom koja je sagrađena na nižem nivou od srednjovjekovnog.[8] Nije isključeno da su i neke druge veće crkve originalno bile starokršćanske.[9]

Glavni je zadatak zadarskih arheologa da pronađu te tanke niti po kojima će se ustanoviti izrastanje srednjovjekovnog grada iz antičkog. Mnoge antičke zgrade postojale su u ranom srednjem vijeku a neki su elementi postojali i dalje. Primjer antičkih stupova na forumu i kapitoliju koji su ostali i u kasnijem se vremenu spominjali,[10] a neki su ostali do danas. Ankonitanski arheolog XV st. Ciriaco Pizzecoli spominje rimski luk koji se nalazio pokraj crkve sv. Foske i bio 13. XI 1434. čak restauriran.[11]

Ogradni zid kapitolija poslužio je srednjovjekovnim kućama za perimetralne zidove, a nedavno je ustanovljeno da je zgrada sjemeništa Zmajević, iz prve polovine XVIII st., sagrađena na jednom antičkom zidu. Srednjovjekovne fortifikacije na jugozapadnom dijelu grada koristile su se antičkim fortifikacijama, što je utvrdio još historičar Lucić (Lucius).[12] Arheološkim zahvatima ljeti 1952. i tokom 1953. godine ustanovljeni su na jugoistočnoj strani grada dosta dobro sačuvani ostaci obrambenih gradskih zidova sagrađenih od antičkih spolija koji se nalaze izvan antičkog obrambenog pojasa, a unutar srednjovjekovnog.[13] Godine 1963. isti takav zid je registriran na jugozapadnoj strani grada. Teško ga je zasada tačnije datirati. Svakako je nastao kad su neke značajne antičke građevine prestale postojati. Tako i vodovod, jer se najviše građevnog materijala tog zida sastoji od kamenih žljebova. Može biti i kasno antički, ali je mnogo vjerojatnije da je iz ranog srednjeg vijeka.

Rani srednji vijek

Primjerci sakralne arhitekture nastali u Zadru u periodu tzv. preromanike koji su se sačuvali, idu u red najvrednijih spomenika našeg srednjovjekovnog arhitektonskog stvaranja. Odlikuju se raznolikošću i origi-

[7] I. Petricioli, Fragmenti skulpture od VI do VIII stoljeća iz Zadra, Diadora 1960, sv. 1, str. 186—187.

[8] To se ustanovilo pri istraživanju crkve sv. Andrije i sv. Petra Starog koje je provedeno sredstvima Saveznog instituta za zaštitu spomenika. Istraživanja je vodio arh. S. Vučenović i dr I. Petricioli.

[9] Gerber to pretpostavlja za crkvu sv. Marije Velike, crkvu sv. Šimuna (nekad sv. Stjepana) i crkvu sv. Marije benediktinki. V. W. Gerber, Altchristliche Kultbauten Istriens und Dalmatiens, Dresden 1912, str. 117.

[10] Historijski arhiv u Zadru (dalje HAZ), Spisi zadarskog notara (dalje n.) J. F. Grisinus B I, f I/10, (4. VI 1478): »... apud colunas ad S. Anastasiam ...«; lokalitet »iuxta collupnam« donosi Brunelli (Il Comune in sul finire dei tempi di Mezzo, Archivio storico per la Dalmazia, A. X, Vol. XIX, fasc. 110, Rim 1935 (dalje Comune) str. 60.)

[11] Storia, str. 127.

[12] Ibid., str. 123.

[13] Suić, Novija ... (o. c.) str. 21, 23 i 25.

nalnošću svojih oblika. Najmonumentalnija od njih je *crkva sv. Trojstva*, u XV st. nazvana *sv. Donat*. Izrasla u starokršćanskom sakralnom kompleksu katedrale predstavlja originalnu varijantu ranobizantskog tipa crkve koji se u prvoj polovini VI st. upotrijebio u Carigradu (sv. Sergije i Bakh) i Raveni (san Vitale) i kasnije gajio u njemačkoj arhitekturi IX i X st.[14] *Crkva sv. Vida* (porušena 1877. god.), varijanta tipa crkve slobodnog križa, predstavlja zajedno sa crkvom sv. Križa u Ninu jedan tipski unikat.[15] Isto se može reći za crkvu *Stomorice* (sv. Ursule) u obliku šesterolista,[16] za crkvu sv. Lovre, longitudinalnu građevinu sa zanimljivim konstrukcijama svodova[17] i crkvu *sv. Nediljice* (sv. Ivana), baziliku vrlo malih dimenzija, na žalost porušenu 1891. god.[18] Spomenuta starokršćanska crkva kasnije nazvana sv. Andrija dobila je prigradnju u obliku originalnog dvobrodnog prostora, koji je u nauci poznat pod imenom *Sv. Petar Stari.*[19]

Sa stanovišta historije urbanizma zanimljivi su položaji na kojima su ti spomenici sagrađeni. Rekli smo da je crkva sv. Trojstva (Sv. Donat) nastala u kompleksu katedrale i to južnije od već postojećih njezinih prigradnja. Njegova je površina već zašla u antički forum, a zanimljiv fenomen upotrebe antičkih fragmenata u temeljima nad pločnikom foruma i njegova trijema kazuje nam da je u doba gradnje te crkve, najvjerojatnije početkom IX st., forum davno prestao živjeti. Crkva sv. Vida konstruirana je na mjestu antičkog raskršća koje u srednjem vijeku nije postojalo. Sv. Lovre sagrađen je na rubu novostvorenog trga *(Platea magna)*. Ranije spominjane crkve sv. Andrije i sv. Tome nalaze se na raskršćima koja su postojala u antici i ostala u srednjem vijeku.

Crkvica sv. Marije koju poznajemo po dokumentima, a nastala je izgradnjom crkve benediktinki u XI st., nalazila se pred vratima Belate *(ante portam Bellate)*. To je ujedno najstariji topografski podatak iz srednjovjekovnog Zadra).[20] Crkvica *Stomorice* nalazila se pored gradskog zida i po svjedočanstvu Danila[21] pred malim gradskim vratima. Pred glavnim gradskim kopnenim vratima iz vremena antike otkopana je godine 1908, također manja crkvica sa četvrtastom apsidom i oko nje mnoštvo fragmenata skulpture starokršćanskih i preromaničkih karakteristika.[22] Prema

[14] I. Pet. Donat. Enciklopedija likovnih umjetnosti 2, Zagreb 1962., str. 73—75 gdje je navedena sva važnija literatura.

[15] ZC, str. 448—450; Storia, str. 260.

[16] I. Petricioli, Neki preromanički spomenici Zadra i okolice u svijetlu najnovijih istraživanja, Zbornik za hist. nauke II, str. 56—63.

[17] Ibid., str. 52—56.

[18] A. Hauser, Die Kirchen S. Lorenzo und S. Domenica in Zara, Mittheilungen der Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunstdenkmale XX, Beč 1894. str. 245. i d.

[19] G. Smirich, Die Kirche S. Pietro Vecchio in Zara, Ibid., XXI, 1895, str. 97.

[20] V. Novak, Zadarski kartular samostana svete Marije, Zagreb 1959, str. 242.

[21] I. Danilo, Antichità zaratine, Objavitelj dalmatinski — Avvisatore dalmato, god. 1883, br. 76—81, god. 1884, br. 13, 16—19.

[22] Bersa, Ausgrabungen, o. c.

arheološkim podacima (nalazu fragmenata skulpture) može se zaključiti da je i na mjestu gotičke crkve sv. Dominika (sv. Platona) postojala preromanička crkva. Isti slučaj se ustanovio i u crkvi sv. Krševana.

Arheoloških podataka o profanoj arhitekturi toga vremena ima vrlo malo. Tek u sjevernom krilu nadbiskupske palače, do same katedrale, nalazi se podrumska prostorija preromaničkih osobina. Kako se palača spominje već u prvoj pol. XI st., može se opravdano pretpostavljati da je u svojoj jezgri bila preromanička.[23] Postoje arhivski podaci iz X i XI st. gdje se spominju zidane kuće.[24]

Romaničko graditeljstvo

Vremensko razdoblje od zadnjih decenija XI st. do kraja XIII st. označeno je u zadarskom graditeljstvu upotrebom arhitektonskog dekora romaničkog stila. Po monumentalnoj arhitekturi i skromnim ostacima stambenih zgrada i dosta brojnim podacima iz dokumenata tog vremena možemo donekle rekonstruirati izgled ondašnjeg Zadra. Konstatirat ćemo da je u to vrijeme Zadar bio urbanistički sasvim oformljen i sve glavne ulice i trgovi koje će postojati do rušenja zidina u XIX st. gotovo u svim nijansama definirane.

Najreprezentativnije crkve sagrađene su u stilu romanike. Na mjestu spomenute crkvice *sv. Marije* podigla je prva benediktinska opatica Čika novu *trobrodnu crkvu* s tri apside koja je bila posvećena godine 1091.[25] Konture i dimenzije te crkve mogle su se utvrditi u današnjoj crkvi sv. Marije. Čak su ispod bogate kasnobarokne štukature pronađeni originalni romanički kameni stupovi i kapiteli. Godine 1105. uz tu crkvu podignut je vrlo skladan romanički *zvonik* i dvorana samostanskog *kapitula*. Romanička bazilika s tri apside bila je i crkva *sv. Marije Velike*, sagrađena pokraj luke, što je došlo na vidjelo pri iskapanju 1911. god.[26] Pronađeni su tada i imposti ranoromaničkih karakteristika koji su stajali nad stupovima (danas u Arheol. muzeju).

Samostanska benediktinska crkva *sv. Krševana* posvećena je godine 1175.[27] Ta je posveta uslijedila pošto je stara crkva bila iz temelja pregrađena u romaničkom stilu. Apsida glavne lađe ukrašena je dekorativnom galerijom, što je jedini primjer u Dalmaciji. I katedrala sv. Stošije sasvim je pregrađena u romaničkom stilu. Dobila je bogatu fasadu s nizovima sli-

[23] I. Petricioli, Stara nadbiskupska palača u Zadru, Tkalčićev zbornik, Zagreb 1955, sv. I, str. 91—97.

[24] Rački, o. c. N. 21, 32, 34, 35, 38.

[25] Novak, o. c., str. 250.

[26] Storia, st. 424. Ova se crkva naziva »Velikom« za razliku od one benediktinki koja je »manja« (minor). Ta se razlika ističe i nazivima »S. Maria presbyterorum« i »S. Maria monialium«. ZC, str. 390.

[27] ZC, str. 299 i 302.

jepih arkada, a sjeveroistočni bočni zid ukrašen je dekorativnom galerijom.[28] Romanička je bila i samostanska crkva *sv. Dimitrija,* koja je stradala u požaru 1. travnja 1779. god. To se lako može zaključiti po opisu koji nam je prenio Bianchi. Imala je fasadu od glatkog kamena s dva portala, tri apside ukrašene freskama, te mozaični pod sa cvjetnim i životinjskim motivima. Nalazila se i ona pored luke, s fasadom prema današnjoj ulici N. Nodila, uokvirena sa sjeveroistočne i jugozapadne strane samostanskim zgradama.[29] I samostanska crkva *sv. Nikole,* koja se nalazila na zapadnom uglu grada, imala je osobine romanike. Do danas se sačuvao donji dio zvonika s romaničkim otvorima. Taj je zvonik bio do XVIII st. još čitav, što se može vidjeti na nacrtima Zadra iz tog vremena (Eraut g. 1682. i Juster 1708).[30] Završavao je tipično romaničkom piramidom i imao trifore. Sama crkva, koja je neuobičajeno orijentirana u pravcu jugozapad-sjeveroistok, pregrađena godine 1760, ima u donjem dijelu jugoistočnog bočnog zida tipičnu srednjovjekovnu zidarsku tehniku. Bianchi je po starijim vizitacijama prenio njen opis. Bila je i ona trobrodna.[31] Poznata je gradnja svoda koju je izvršio majstor Vidul Ivanov.[32] U blizini te crkve nalazila se jedna još starija, koja je bila zatrpana, a došla je na vidjelo dvaput u XVIII st., radovima na fortifikacijama.[33] Kako su kasnije fortifikacije na tome mjestu nešto povučene od linije srednjovjekovnih, zašle su u površinu grada i tako pokrile staru crkvu. Ta je pak starija crkva bila vjerojatno već tokom srednjeg vijeka porušena zbog izgradnje ondašnjih zidina i zbog toga je novija srednjovjekovna crkva sv. Nikole sagrađena u za Zadar neobičnoj orijentaciji.

Romaničke ili čak starije bile su i druge crkve koje se spominju u dokumentima XIII st.: *Sv. Ilija*[34] (od 1578. god. pravoslavna crkva, temeljito pregrađena 1773. god), *Sv. Mihovil* sačuvan u izmijenjenu obliku,[35] *Sv. Petar Novi,* porušen 1445. god, koji se nalazio na glavnom trgu, sa sjeverozapadne strane,[36] *Sv Spasitelj* (kasnije Sv. Antun Opat), porušen u minulom ratu,[37] *Sv. Stjepan* (kasnije Sv. Šimun),[38] *Sv. Foska,* koja se nalazila

[28] I. Petricioli, Romanika u Zadru, Zadar, zbornik MH, str. 550—552.

[29] ZC, str. 435—442.

[30] Nacrt N. F. Eraut-a iz g. 1682, Rukop. knjiga »Racolta delle Piante . . .« str. 38, Bibl. Marciana u Veneciji, Man. Italiani 5093; Beč, Drž. arhiv, Vojni arhiv, C. Ia 605, Karte 5, G. Juster dis. 1708; Venecija, Museo Correr, Mss. Prov. Div. 848/25.

[31] ZC str. 403; Vidi također L. Benevenia, Scampoli di storia patria, Zadar 1890, str. 5—30; Storia, str. 387.

[32] C. Fisković, Zadarski sredovječni majstori, Split 1959, str. 71.

[33] ZC, str. 402—403.

[34] ZC, str. 450; M. Zjačić, Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo, Zadar 1959, str. 10, 33, 158, 171, 173. Tu se često spominju i one crkve koje smo već detaljnije opisali, preromaničke i romaničke.

[35] ZC, str. 356—359; Zjačić, o. c., str. 12, 16, 18, 45, itd.

[36] ZC, str. 383; Zjačić, o. c., Index na str. 251.

[37] ZC, str. 430; Zjačić, o. c., str. 73, 170.

[38] ZC, str. 336; Zjačić, o. c., Index na str. 251.

[38a] Storia, str. 127—128.

kod samostana sv. Krševana,[38a] *Sv. Silvestar* (kasnije Sv. Ivan) koji se nalazio u jugoistočnom dijelu grada[39] (crkve sv. Stjepana i sv. Silvestra prikažane su na mletačkoj maketi Zadra s polukružnim apsidama),[40] Romaničke ili starije bile su i neubicirane crkve *sv. Petra »de Argata«*,[41] *sv. Apolinara*,[41a] *sv. Marije »de Scutiana«*,[42] *sv. Antonina* i *sv. Vigilija*.[42a] Ne znamo sigurno za crkvu *sv. Jurja* na Kampi, koja se ne spominje u ranijim dokumentima, ali je na maketi u Veneciji prikazana s polukružnom apsidom.[43]

Ostataka stambene arhitekture romaničkog stila uspio sam identificirati na čitavoj površini grada. Na žalost, nije se ni jedna kuća sačuvala u originalnom obliku, ali su se opće karakteristike mogle uočiti.[44] Kuće su bile jednostavna tlocrta, što je opća karakteristika stambene kuće našeg primorja. Prevladavao je oblik pravokutnika, iako se češće fasadni zid podvrgavao krivini ulice. Registrirao sam dva osnovna tipa: jednoćelijski dvokatni tip i tip izdužena pravokutnika raščlanjena u više prostorija poprečnim zidovima. Ima slučajeva da se okomito na takav pravokutnik prigradi drugi a da se jednostavnost tlocrta time ne poremeti. Kuće su većinom dvokatnice, ima ih na jedan kat, a registrirao sam i jedan veći objekt na tri kata. Sve su imale dvorište zatvoreno uglavnom susjednim zgradama ili vjerojatno visokim zidom. Glavni ulaz se gotovo redovito nalazio u jednom kraju fasade, a nasuprot tom ulazu često je bio konstruiran na drugom zidu kuće polukružni otvor ili vrata u obliku luka koja su vodila u dvorište. Otvori u obliku luka okrenuti prema ulici sigurno su pripadali dućanima. Nisu se sačuvala u Zadru stubišta ni vanjska ni nutarnja koja bi se mogla datirati u romaniku. Bila su sigurno drvena pa su rano propala. Tehnika zidanja identična je s drugim romaničkim kućama našeg primorja. Najčešće je zidanje s uslojenim pritesanim, često duguljastim kamenjem, a fino klesani kamen upotrebljavao se na manjem broju zgrada, na zidovima koji su okrenuti prema ulici. Plohe tih kuća su

39 ZC, str. 407—412; Zjačić, o. c., str. 48; crkva se spominje s epitetima: *ad muros arcis* (ZC, str. 499), *de Cartinico, ad Baybas, de Babis, frustatorum, verberatorum, de batutis*, a u XV st., pošto se bratovština bičevalaca preselila u crkvu sv. Tome, *ecclesia S. Silvesri veteris* (A. Strgačić, Kada je zadarska bratovština flagelanata prešla iz crkve sv. Silvestra u crkvu sv. Tome Apostola, Vjesnik staleškog društva katoličkih svećenika NRH, Zagreb 1957, str. 54—57).

40 I. Petricioli, Maketa Zadra u pomorskom muzeju Venecije, Zbornik Instituta za historijske nauke II, Zadar 1958, str. 120—121.

41 Zjačić, o. c., str. 223; T. Smičiklas, Codex diplomaticus (dalje CD) XIV, str. 277. Nalazila se negdje uz jugoistočni gradski zid.

41a 16. II 1248. i 12. I 1249. spominje se notar Petrus Scandolarius, *presbiter Sancti Apolinaris de Jadra* (E. Böttner L'Archivio degli atti antichi presso la I. R. Luogotenenza dalmata, Parte II dell'Archivio del sopresso monastero di S. Domenico in Zara, Tabularium, Zadar 1903, str. 5); ZC, str. 456.

42 Zjačić, o. c., str. 138, 146, 227, 228.

42a Ibidem, str. 6 i 158; Bianchi crkvu sv. Vigilija ubicira kraj sv. Marije benediktinki (ZC, str. 456), što potvrđuje dokument od 21. VIII 1443: »... in confinio S. Marie sive S. Vigilii« (n. Nicolaus Urbani, Instrumenti).

43 Petricioli, Maketa . . ., str. 116.

44 Petricioli, Ostaci stambene arhitekture romaničkog stila u Zadru, Radovi Instituta JA, sv. 9, Zadar 1962, str. 117—162.

glatke, tako da su i prozori i portali u istoj ravnini sa zidom. Jedini im je ukras vijenac (korniž), koji se u Zadru susreće po jedan na prvom ili drugom katu. Profil tog vijenca je veoma bogat. Sačuvalo se nekoliko vrata koja komuniciraju s dvorištem. Susrećemo dva tipa vrata: monumentalniji portal s lunetom, koji se javlja redovito na glavnom ulazu u kuću a inače je poznat na crkvama tog stila, i jednostavnija vrata na luk, koja se upotrebljavaju na sporednim komunikacijama (ulaz u dvorište, skladište i sl.). Postoji i treći tip vrata koji nema izrazitih stilskih romaničkih osobina. Bile su u upotrebi tri vrste prozora: bifore, lučni prozori i mali četvrtasti prozori. Raspored otvora na fasadama bio je u Zadru kao i drugdje čisto funkcionalan i podvrgavao se rasporedu prostorija. Dekorativne romaničke arkadice pod strehom imala je samo nadbiskupska palača.

Dokumenti koji potječu iz vremena kad je romanički stil bio u upotrebi upotpunit će nam predodžbu o kućama tog vremena. Dokumenti diferenciraju kuću *(domus)*[45] od palače *(palatium)*.[46] Kuća može biti kamena *(lapidea)* ili djelomično drvena *(partim lapidea, partim de lignamine)*, a spominju se i sasvim drvene.[47] Pokrivene su crepovima *(cuppa)* ili pločama *(plancha)*; u sklopu kuća ima i kula. Primjer u dokumentu od 8. listopada 1193. godine, gdje se spominje kuća s kulom pred crkvom sv. Marije Velike.[48] Nadbiskupska palača je imala kulu. Dvorišta se nazivaju *curia, curtis* i spominju se zajednička dvorišta više kuća.[49] Kuće imaju i drvene zatvorene ili otvorene balkone, čardake tzv. *gayfume*. Zanimljiva je jedna odredba gradskog vijeća iz godine 1289. gdje se dozvoljava građanima da grade takve gajfume na gradskim zidinama prema luci.[50]

Gotičko graditeljstvo

Gotički stil se u Zadru pojavio relativno rano, u drugoj pol. XIII st., a njegovo trajanje možemo pratiti do druge polovine XV st., kad se počinju upotrebljavati novi, ranorenesansni građevni i dekorativni elementi. Već godine 1280. posvećene su dvije redovničke gotičke crkve: *sv. Frnnje*[51] i *sv. Dominika*.[52] To su dvije građevine propovjedničkog tipa, jednostavne i jednobrodne, prekrivene drvenim krovištem, s križno rebrastim gotičkim svodom u svetištu i gotičkim prozorima. (Obje su bile na žalost kasnije znatno pregrađene). Kako su ostale značajnije crkvene građevine sagrađene prije, te dvije crkve ostaju jedini primjerci gotičkih crkava. Dosta

45 Zjačić, o. c., Indeks na str. 249.
46 Ibid., str. 203.
47 Ibid., str. 165.
48 CD II, str. 261.
49 Zjačić, o. c., str. 103.
50 Ibid., str. 99, 121, 122, 129, 130.
51 ZC, str. 360.
52 ZC, str. 416.

kasnije nailazimo na podatke o građevinskoj djelatnosti, ali uglavnom o pregradnjama nekih starijih objekata. Crkva *sv. Tome* pregrađena je god. 1340.[53] Dosta oštećeni gotički portal koji svjedoči o toj pregradnji otkriven je nakon bombardiranja i uklopljen u modernu arhitekturu. Iz arhivskih podataka doznajemo da je zadarski arhitekt Andrija Desin zvan Brusac u suradnji s doseljenim klesarom Pavlom Vanuzzijevim iz Sermonete, sagradio gotičko svetište s križnorebrastim svodom crkvi *sv. Mihovila* godine 1389.[54] (Majstoru Pavlu pripisuje se portal te crkve). Isti Pavao sagradio je sakristiju sa svodovima crkvi sv. Spasitelja godine 1398.[55] Dok se svetište crkve sv. Mihovila sačuvalo do danas, sakristija Sv. Spasitelja propala je u prošlom ratu skupa s crkvom.

Svećenik-arhitekt Luka sin Ivana Gaje iz Nina podigao je križnorebraste svodove u sakristiji katedrale.[56] Crkva sv. Marije Velike, u kojoj je bilo smješteno tijelo sv. Šimuna nakon godine 1273, doživjela je početkom XV st. znatne dogradnje u gotičkom stilu. Prvi je bio angažiran već spomenuti majstor Pavao iz Sermonete da sagradi *kapelu sv. Šimuna*, ali kako taj posao nije bio izvršen, povjeren je majstoru Nuciju Uzinelliju iz Ferma godine 1401. Četiri godine kasnije Nucije je angažirao domaće majstore Jurja Markova iz Ljube i Šibenčanina Petra Radmilova Pozdančića, kipara. Njihov rad nije bio uspješan jer se spominju pukotine koje su uskoro nastale.[57] Početkom 1423. sklopio je ugovor zadarski graditelj Vidul Ivanov da će porušiti stari zvonik te crkve i sagraditi novi od bijelog kamena. Na svakoj strani triju gornjih katova trebalo je da bude bifora s okruglim stupom (ukupno 12). Godine 1432. zvonik je bio izgrađen do vrha pa se majstor obavezao izgraditi osmerostranu kamenu piramidu na krovu. Godine 1439. pak postavio mu je na vrhu 6 svetačkih kipova.[58] Kad je crkva sv. Marije Velike srušena oko 1570. god. zvonik je ostao i označen je na crtežu F. Erauta s piramidom, a na crtežu iz 1708. god. bez piramide, ali s biforima uz oznaku »campanile di s. Rocco« (po kasnijoj kapeli koju ćemo spomenuti).[59] Isti majstor Vidul presvodio je godine 1432. spomenutu kapelu sv. Šimuna u toj crkvi.[60] Od 1438. do 1453. god. pregrađen je zvonik crkve sv. Marije benediktinki u originalnim romaničkim formama. Taj zanimljivi konzervatorski zahvat, neobičan za ono vrijeme, izveo je Nikola Bilšić Grgurov.[60a] Godine 1449. namaknuta su

53 ZC, str. 428.
54 Fisković, o. c., str. 13
55 Ibid., str. 14.
56 Ibid., str. 15.
57 Storia, str. 424—425; Fisković, o. c., str. 37.
58 Fisković, o. c., str. 69—70. Na njemu su kasnije radili Vidulov sin Nikola (god. 1463) i Ivan Krelić (god. 1504).
59 v. bilj. 30.
60 v. bilj. 58.
60a Fisković, o. c., str. 66—67.

neka sredstva za gradnju zvonika katedrale, pa je sagrađen do visine prvog kata u doba nadbiskupa Valaressa (1450—1495). I njegove stilske osobine ne odgovaraju vremenu u kojemu je sagrađen. Dekoracija je romanička.[61]

U dokumentima XIV i prve pol. XV st. spominju se još neke crkve. Nije isključeno da su neke od njih bile i romaničke. Tako npr. *Sancta Maria in Organis* nepoznate lokacije,[61a] *sancta Maria de Bongaudio,* koja se nalazila u današnjoj Medulićevoj ulici, a porušena je 1704. god.,[62] i crkva *Četrdesetorice mučenika* (kasnije Sv. Barbara), koja se nalazila do početka XIX st. na raskršću kod zvonika katedrale. Za tu crkvu znamo da je imala zvonik u obliku kule i da se na njemu nalazio sat.[63] Označen je na nacrtu Zadra iz 1708. god. Nadalje crkva *sv. Marije* koja se nalazila prema crkvi sv. Jurja *ad Campum,* a 1413. god. spominje se kao predložak graditelju Jurju Vukojeviću za izgradnju crkve u leprozoriju izvan grada, koju je naručio zadarski plemić Koža de Begna[64], *crkva sv. Katarine* koja se nalazi na mjestu današnje kavane »Central« u glavnoj uzdužnoj ulici (današnja ulica I. L. Ribara), a spominje se u dokumentima početkom XV st.[65], *crkva sv. Luke* na Kampi[66], dvije crkve *sv. Kuzme i Damjana,* jedna *ad Babas ili de perna* u južnom predjelu grada i druga *iuxta forum,* koja se nalazila u današnjoj Omladinskoj ulici, na mjestu gdje je godine 1765. sagrađena palača za blagajnika (kamerlenga).[67] Godine 1455. sagradio je o svom trošku graditelj Šimun Bilišić *crkvu sv. Bernardina* u sklopu hospicije trećoretkinja sv. Frane, koji se nalazio nasuprot jugozapadnom bočnom zidu crkve sv. Marije benediktinki[68]. Crkva je bila skromnijih dimenzija (10 x 5 m).[69] Spominju se još crkva *sv. Nikole* kraj crkve sv. Stjepana, i crkva *sv. Danijela,* blizu crkve sv. Krševana[69a].

[61] ZC, str. 123; n. Lupović, Instr. 2. XII 1449.

[61a] S. Antoljak, Zadarski katastik 15. stoljeća, Starine 42, Zagreb 1949, str. 375. Nalazila se negdje uz jugoistočni gradski zid.

[62] Ibid., str. 374; ZC, str. 456.

[63] ZC, str. 446. Najstariji spomen crkve koji mi je poznat datiran je 13. IV 1307, u pergameni br. 43 u Arhivu samostana sv. Marije (dalje ASM), dok se *confinium* javlja *ranije* (Zjačić, o. c., str. 154) pa se opravdano može smatrati romaničkom. Godinu CCCLXXXVIII koju Bianchi registrira na zvoniku treba čitati kao 1388.

[64] Fisković, o. c., str. 154, nota 280.

[65] ZC, str. 443; Fisković, o. c., 42.

[66] *Campus* se s imenom *Campus S. Luce* spominje 1404. god. (Brunelli, Le opere fortificatorie e la compagnia degli artigvlieri del comune di Zara, Rivista dalmatica A. III. fasc. 5, Zadar 1904. (dalje Opere) str. 249.) — zatim 29. I 1517. (ASM, pergamena s tim datumom).

[67] ZC, str. 458; Brunelli (Comune, str. 60) poistovećuje crkvu *de perna* s onom u Omladinskoj ulici, no da je *de perna* identična s onom *ad Babas* svjedoči dokument od 20. IX 1325, gdje se spominje zajedno sa spomenutom crkvom sv. Silvestra: »... in confinio S. Cosme et Damiani de perna et S. Silvestri frustatorum« (ASM, br. 74); S epitetom *ad Babas* spominje se 2. XI 1404 (Fisković, o. c., str. 162, nota 337). Ta je crkva bila malih dimenzija i nalazila se pokraj gradskog zida tako da je sredinom XV st. porušena. (v. bilj. 191)

[68] Fisković, o. c., str. 65.

[69] Bianchi je pozna i s imenom sv. Martina (ZC str. 254).

[69a] Comune, str. 60—61.

U silueti gradskih krovova Zadra tog vremena isticali su se olovni krovovi koji su u obliku polovine valjka prekrivali neke veće crkve. Po dokumentima se zna da je katedrala imala takav krov, koji je 1388. izradio Grgur Jurjev Bilšić, a prekrio 1404. god. olovom Ivan iz Sevilje.[70] Označen je na nacrtu iz 1708. godine. Na tom nacrtu označen je i krov crkve sv. Frane na isti način. Majstor Nikola Arbuzjanić sagradio je drveni svod crkvi sv. Stjepana godine 1402-1403. po uzoru na svod katedrale[71]. Po tome se može pretpostaviti da je i ta crkva imala olovni krov.

Arhivski podaci nam dosta govore o oblicima tadašnjih kuća, o brojnim pregradnjama i o majstorima koji su te građevne zahvate izvodili. Pregrađuju se postojeće kuće, grade se nove, adaptiraju se ruševine, a spominju gradnje dućana. mlinova i peći. Dokumenti nadalje govore o raznim detaljima kućnog namještaja, koji nas ovdje ne zanimaju[72]. Zanimljiv je podatak o zahvatu zadarskog graditelja Jurja Lukačeva zvanog Zavaliska koji je godine 1444. pored crkve sv. Trojstva porušio sedam malih kuća da sagradi isto toliko jednokatnica[73].

Tip kuće ovog perioda nije se bitno izmijenio od doba romanike. To su kamene kuće ili djelomično drvene, jednostavna tlocrta bez trijemova. Spominju se štale, konobe, ljetne kuhinje u dvorištima. Odijeljene su jedna od druge često prolazima — *andronama.* Od sačuvanih ranogotičkih elemenata na stambenim kućama spomenut ću portal oštrog luka pored romaničkog prozora na jednoj kući u današnjoj Cetinjskoj ulici i jedan gotički jednostavni prozor u kompleksu današnjeg samostana sv. Mihovila, koji je, na žalost nestao. Oba ova elementa se moraju datirati u najstarije razdoblje gotičkog stila u Zadru. Bogatiji gotički portal (danas otučen) imala je kuća nekad *Cedulini,* kasnije pregrađena u vojnu bolnicu. Kako je ta palača u biti romaničkih osobina i taj portal, organski vezan uz fasadu, mora da je bio starog datuma. Ostali gotički portali ravnog nadvratnika s elementima mletačkog *gotico fiorito,* kojih ima nekoliko u Zadru, moraju se datirati u kasnije godine XV st. Fortificirani zid na današnjoj tržnici koji je pripadao palači *Pasini,* inače romaničkoj, treba datirati u ovo vrijeme, sudeći po otučenom grbu sačuvanom na jednom zubu kruništa.

Rana renesansa

Tip ranorenesansne kuće sa zatvorenim dvorištem omeđenim trijemom našao je odraza u graditeljstvu Zadra. Nisam mogao ustanoviti da je ijedna kuća sagrađena od temelja u tom obliku, ali su zato mnogo starije, većinom romaničke kuće pregrađene. Nijedno dvorište nije omeđeno sa četiri strane

70 Bilšić se ugovorom od 23. I 1387 (recte 1388) obavezao izraditi »... sufitam rotundam et in rotundum deductam ... de assidibus« (n. Articutius de Rivignano, Bastardelli); O Ivanu iz Sevilje v. Fisković, o. c., str. 172, nota 430a.

71 G. Bersa, Per la storia delle chiese di Zara, Atti e memorie della società dalmata di storia patria III—IV, Zadar 1934, str. 54.

72 Fisković, o. c., str. 56—63.

73 Ibid., str. 58.

trijemovima, ali nam se sačuvalo nekoliko primjera s tri strane, s dvije ili pak samo s jednom. Ta dvorišta i trijemovi skromnih su dimenzija. Redovito je prizemlje zatvoreno segmentnim lukovima koji se upiru u kamene stupove s bazama i kapitelima različitih oblika koji se u graditeljstvu druge polovine XV i početkom XVI st. rabe u Dalmaciji. Prvi kat ima manje stupove koji nose drveni arhitrav s krovom. Po sredini dvorišta obično je konstruiran bunar, rijeđe cisterna, s dekoriranom kamenom krunom.

Na kat se prilazi stubištem sagrađenim na svodu od opeka. Kamene stepenice su često ukrašene s bočne strane školjkom. Takvo stubište konstruirano na konzolama može s kata na trijemu voditi u drugi kat zgrade. Lijepi je takav primjer sačuvan u nekadašnjoj maloj palači *Grisogono-Vovò* koja je upravo nastala adaptacijom romaničkih zgrada. Trijem zahvaća dvije strane četvrtastog dvorišta. Na prvi kat se prilazi manjim stubištem na jednom kraju trijema, s drugog kraja trijema vodi konzolno stubište s prvog kata na drugi. Na prsobranu prvog kata trijema uzidane su kamene tranzene gotičkih osobina[74].

Slično dvorište nalazi se dosta oštećeno pregradnjama u kući u Klaićevoj ulici br. 1. Ima dva paralelna trijema, jedan na jugoistočnoj, drugi na sjeverozapadnoj strani, svaki sa tri luka koji su nosili dva stupa. Kapiteli na jugoistočnoj strani mnogo su jednostavniji, imaju vrlo čest oblik kapitela s mesnatim neraščlanjenim lišćem. Oni na sjeverozapadnoj strani imaju na uglovima četiri manja akantusova lista. Na toj strani vidi se manji stup prvog kata s gotičkim kapitelom.

Slična dva paralelna trijema imalo je dvorište koje je preživjelo bombardiranje u današnjoj Zagrebačkoj ulici, ali je nepažnjom sasvim nestalo da učini mjesta novogradnji. Stupovi su imali kapitele jednostavna oblika s mesntim lišćem, a kapitel manjeg stupa na prvom katu bio je bogatije ukrašen. Na dvije strane dvorišta nalazio se trijem u drugoj kući *Pasini*, nasuprot netom spomenutoj kući[75], koja je djelomično porušena u ratu, ali nije obnovljena. Sličan manji trijem nestao je i u kući nasuprot palači Grisogono, gdje su na mjestu originalnog trijema sagrađeni neki izmišljeni lukovi. Trijem s jedne strane dvorišta imala je palača *Grisogono-Bortolazzi* (sl. 2), na mjestu današnje zgrade suda, u kojoj se u XIX st. nalazio sud. Posjedujemo srećom tlocrte i presjeke u Historijskom arhivu u Zadru[76], a njezin crtež donosi i Yriarte,[77] ali prilično netačno. Dosta prostrano dvorište s dugim trijemom imala je palača kasnijeg vlasništva Bakmaz,

[74] C. Cecchelli, Zara, Rim 1932, str. 181; B. Apolloni-Ghetti i L. Crema, L'Architettura della Dalmazia, Rim 1943, str. 55; Petricioli, Ostaci stambene arhitekture . . ., str. 153—159. Nakon nedavnih konzervatorskih zahvata na tom objektu trebat će nacrte upotpuniti i korigirati.

[75] Cecchelli, o. c., str. 183; Apolloni . . ., o. c., str. 72.

[76] HAZ, Nacrti građevnih objekata III/A-I.

[77] C. Yriarte, La Dalmazia 1874, Il giro del mondo, giornale di geografia, viaggi e costumi, Nuova serie, Vol. III (1876), str. 312.

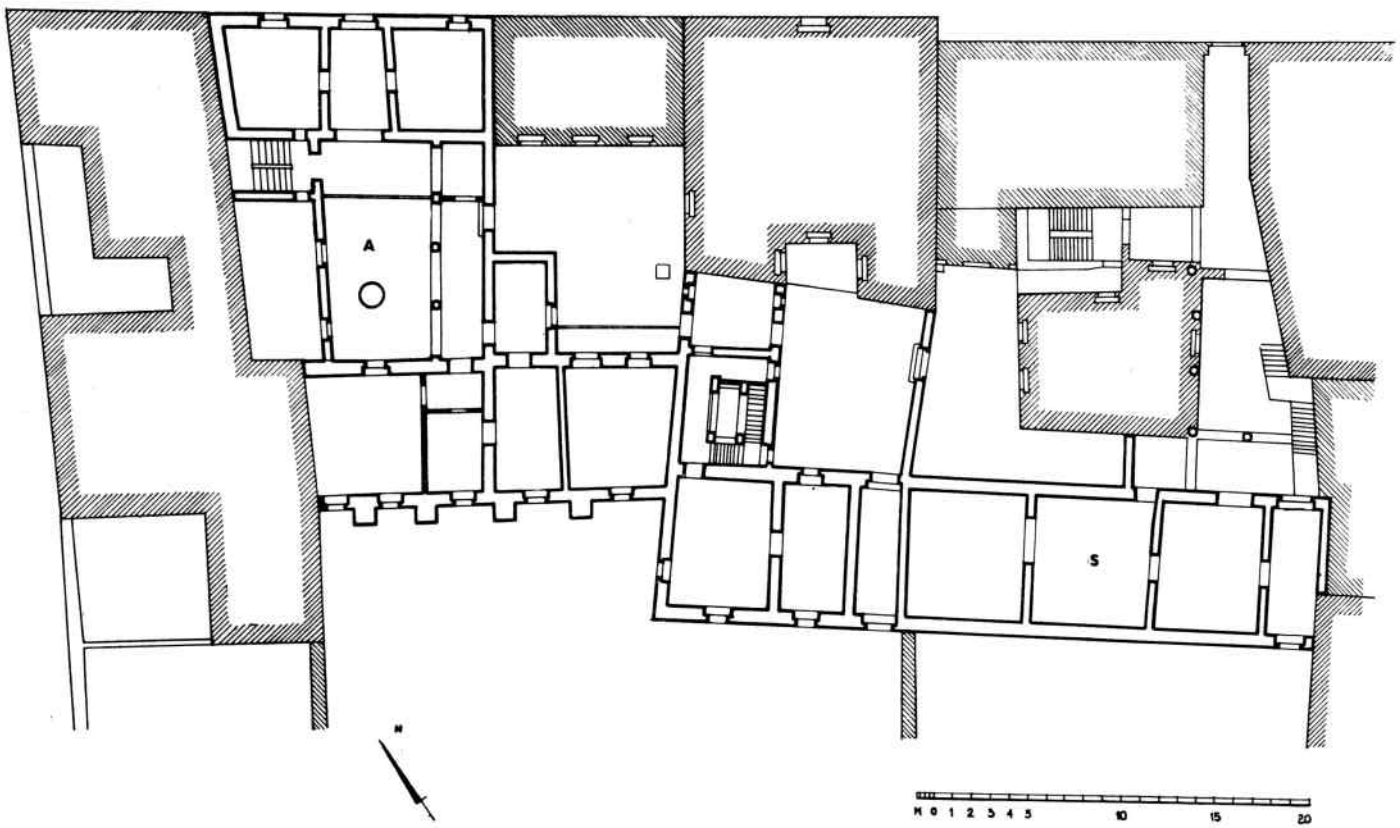

Sl. 2 Tlocrt zgrada na mjestu današnje zgrade suda: A palača Grisogono-Bortolazzi, S palača Soppe (po nacrtu u Dijecezanskom muzeju u Zagrebu).

a nekad *Grisogno* (grb s horizontalnim gredama na bunarskom vijencu), pa *Fanfogna* (grb nad portalom). Lukovi su kameni a kapiteli, oštro rezani i dobro modelirani, podsjećaju na radionicu Andrijića (ul. D. Tucovića br. 14). Kameni lukovi i dobro modelirani kapiteli nalaze se u dvorištu zgrade u kojoj je danas smještena narodna apoteka »Varoš« (ulica D. Tucovića). Jedan trijem može se zapaziti u kompleksu zgrada nekad *Boccareo* (ul. D. Tucovića br. 5). Blizu nekadašnje crkve sv. Vida nađeni su ostaci takva trijema, stupovi i kapiteli. Isto tako u kompleksu palače *Fanfogna*, nekadašnje romaničke kuće koja je prigrađena u kasnoj renesansi. Još je u ruševinama jedno takvo dvorište u današnjoj ulici M. Pupina, koje je nastalo također unutar romaničkih zgrada. Jedno dvorište mnogo skromnijeg izgleda nalazilo se u današnjoj Omladinskoj ulici. Imalo je renesansne stepenice s dekorativnim školjkama, a za bunarski vijenac je bio upotrijebljen tambur jednog antičkog kaneliranog stupa. I to je dvorište nepažnjom uništeno (sl. 4).

Dvije manje palače, *Nassis* i *Petrizio*, koje su se do danas sačuvale, predstavljaju lijep primjer tadašnjih reprezentativnijih privatnih zgrada. Obje imaju dvorište s lukovima na jednoj strani i s bunarskom krunom u sredini, a fasade su im ukrašene otvorima s izmiješanim elementima cvjetne gotike i renesanse, karakterističnim za dalmatinsko graditeljstvo druge polovine XV st. Palača Nassis, koja se nalazi u današnjoj ulici Žrtava fašizma br. 11, ima u prizemlju s lijeve strane bogat kasnogotički portal, na prvom katu s desne strane zanimljiv gotičko-renesansni balkon s potprozornikom ukrašenim dvama dječacima koji nose enkarp s kaneliranim renesansnim potprozornicima, kapitelima s delfinima i gotičkim lukom. Na drugom katu s lijeve strane sačuvala se gotička bifora a s desne jednostavniji gotički prozor. Manji četvrtasti gotički prozor nalazi se na bočnom zidu prema uskom prolazu.[78]

Fasada palače Petrizio komponirana je simetrično pa se može pretpostaviti da je nanovo sagrađena u to vrijeme. Ulazni portal jednostavnog profila s grbom u renesansnom vijencu nasred nadvratnika nalazi se u osi fasade. Lijevo i desno nalaze se dva dućanska otvora četvrtasta oblika oivičena pragovima s tzv. štapom (oblim ugaonim profilom). Nad ulaznim portalom nalazi se na prvom katu balkon s polukružnim renesansnim lukom i s gotičkim kapitelima, a postrance od njega dva gotička prozora s kaneliranim potprozornicima.[79]

Gotičko-renesansne prozore ima i spomenuta palača Grisogono-Vovò i to tri na jugoistočnoj, a jedan na jugozapadnoj strani. Palača *Soppe*, koja se nalazila na površini današnje zgrade suda, poznata nam je po jednoj staroj fotografiji. Bila je to romanička dvokatnica koja je u ovo vrijeme dobila na jugozapadnoj fasadi na prvom katu gotički balkon i prozor, a na drugom gotički prozor i biforu. Na krovu je imala tri drvene altane, inače

78 Cecchelli, o. c., str. 185.
79 Ibid., str. 183.

poznate u gotičkoj arhitekturi Venecije.[80] (Sasvim je vjerojatno da je takvih drvenih altana bilo i na ostalim zadarskim krovovima). Uz sjeveroistočnu fasadu palače Soppe bio je prigrađen dvorišni trijem s lukovima. (Sl. 2 i 5).

Nadbiskupska palača koja je, kako sam spomenuo, u svojoj jezgri bila preromanička, a na jugozapadnoj fasadi imala romaničke slijepe lukove pod krovom, dobila je na fasadama bogat gotičko-renesansni dekor u drugoj

Sl. 3 Palača Grisogono-Bortolazzi po Yriarte-u.

polovini XV st. O toj palači imao sam prilike opširnije pisati publicirajući fotografiju nacrta njene jugozapadne fasade.[81] Novi nalaz nacrta u Historijskom arhivu u Zadru i dokumenta koji je objavio Fisković,[82] ponukao me je da je ponovo obradim, pa se nadam skorom publiciranju. Gotičko-renesansni prozori i portali često su se umetali u stare fasade. O tome donosi dosta dokumenata Fisković. Zanimljiva je narudžba Saladina Soppe koji je tražio prozore po ugledu na one na nadbiskupskoj palači. Gotičko-renesansni balkon koji je nedavno pripisan Nikoli Firentincu dobila je romanička kuća kasnijeg vlasništva *Ghirardini*, a isti renesansni balkon, također Firentinčev, romanička palača Pasini. Firentinčev portal dobila je

[80] Petricioli, Ostaci stambene arhitekture . . ., str. 139—142.
[81] V. bilj. 23.
[82] HAZ, Ibid., II C; Fisković, o. c., str. 164, nota 356.

palača kasnijeg vlasništva *De Ponte*.[83] Kuća vlasništva *Nassis* nasuprot spomenute palače iste obitelji imala je renesansni portal s oznakom godine 1486, koji je bio prenesen u muzej sv. Donata,[84] a kuća *Calzina* u današnjoj Ljubljanskoj ulici imala je lijep renesansno-gotički portal s polukružnim lukom.[85] Sačuvao se renesansno-gotički portal u današnjoj ulici N. Nodila s polukružnom lunetom koju ispunja gotički grb nepoznate obitelji.

Pored takvih pregradnja koje su se vršile u stambenim kućama viših društvenih slojeva bilo je u Zadru i skromnijih zahvata na pučkoj arhitekturi. Skromne kuće zadarskih pučana počinju u to doba upotrebljavati vrata oivičena oblim štapom. Interesantan je primjer kuće u današnjoj ulici Matice dalmatinske koju je 1488. god. dao sagraditi *Pavao Čubranić*.[86]

Karakteristične stilske osobine dalmatiskog graditeljstva druge polovine XV st. došle su do izražaja i na monumentalnoj sakralnoj arhitekturi Zadra. Već često spominjana crkva sv. Marije Velike dobila je u to doba fasadu. Najprije je za taj posao bio pozvan Andrija Aleši, ali ga nije prihvatio. Zadatak je povjeren Šibenčaninu Petru Brčiću, koji je kao i Aleši bio učenik i suradnik Jurja Dalmatinca. Fasada je izgrađena između godine 1472. i 1478. Pri izradi nacrta fasade pomagao je Brčiću slikar Vittore Crivelli, koji je u to doba boravio u Zadru.[87] Na žalost, ta je fasada propala kad i crkva. Sačuvao se tek dekorativni ugaoni polupilastar, na kojem se zapaža tipičan ornamentalni repertorij Jurjevih sljedbenika.

U čistim oblicima rane renesanse izvedena u prvim decenijama XVI st. u Zadru tri zamašnija građevna zahvata na sakralnoj arhitekturi. Godine 1507. prigrađena je crkvi sv. Marije Velike s jugozapadne strane, kapela sv. Roka, djelo korčulanskih graditelja. Između godina 1529. i 1535. i nešto kasnije splitski graditelji Ivan Vitačić i Dujam Rudičić produžili su crkvu sv. Marije benediktinki izradivši novu fasadu i obloživši jugozapadni bočni zid novim kamenom. Za sada nepoznati graditelji sagradili su novu crkvu sv. Marcele, jugozapadno od crkve sv. Petra Starog. Sve te tri građevine imaju osobine rane renesanse, a ornamentalni detalji su im vrlo srodni.[88]

Javne zgrade

Dvije javne zgrade bez kojih se ne može zamisliti jedan mediteranski srednjovjekovni grad jesu palača s dvoranom za sastanke gradskog vijeća i loža na glavnom trgu. Sudeći po historijskim izvorima Zadar je te dvije

83 Fisković, Radovi Nikole Firentinca u Zadru, Peristil 4, 1961, str. 61—75.

84 Cecchelli, o. c., str. 200.

85 Ibid., str. 184; G. Sabalich, Guida archeologica di Zara, Zadar 1897, str. 461.

86 Natpis na nadvratniku glavnog ulaza glasi: 1488 D(OMV)S PAVLI Q(VONDA)M FILIPI CVBRANICH & SVO(RVM) H(E)R(EDVM).

87 Fisković, o. c., str. 47.

88 Fisković, Zadarska renesansna crkva sv. Marije, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 10, Split 1956, str. 100—128.

građevine dobio tek tokom druge polovine XIII st. Prije su se sastanci vijeća i rasprave održavali u nekim crkvama. Benevenia[89] nam iznosi nekoliko primjera. Godine 1101. zadarski prior Drago presudio je spor između opatice Vekenege i rodbine njezina muža u krstionici katedrale.[90] Godine 1190. gradsko je vijeće potvrdilo samostanu sv. Krševana posjed otoka Mauna sastavši se u crkvi sv. Krševana.[91] Godine 1194. rasprava između

Sl. 4 Uništeno dvorište u današnjoj Omladinskoj ulici

opata samostana sv. Kuzme i Damjana na Pašmanu i opatice sv. Dimitrija održana je u koru katedrale.[92] Tri godine kasnije dosuđeni su samostanu sv. Kuzme i Damjana neki posjedi na sastanku »*in plateis sancti Michaelis*«,[93] a godine 1199. samostanu sv. Marije posjedi u Brdima na sastanku na velikom trgu iza apside crkve sv. Petra Novog.[94] Veliko gradsko vijeće *(consilium universum)* sastalo se 24. VIII 1251. »po običaju« u crkvi sv. Petra Novog.[95]

89 L. Benevenia,A proposito di alcune iscrizioni lapidarie venete in Zara, Annuario Dalmatico, A. V, Zadar 1890, str. 157—158.

90 Rački, Documenta, str. 155.

91 I. Kukuljević, Codex diplomaticus II, 157.

92 Ibid., 171.

93 Ibid., 183.

94 Ibid., 205; V. također Smičiklas, CD II, str. 244, 266, 282, 318, 327.

95 Š. Ljubić, Listine o odnošajih južnoga Slovenstva i Mletačke Republike I, Zagreb 1868, str. 81.

Loža se prvi put spominje 30. VII 1289. god.[96] Odonda ona služi redovito za javne rasprave, suđenja, proglašavanja važnih naređenja, sklapanja privatnopravnih ugovora i slično, gdje su za vrijeme mletačke vlasti knežovi, a za vrijeme samostalnosti gradski rektori sudili »sjedeći na klupi«.[97] Loža se naziva »*magna*« ili »*comunis*«. Pred ložom se sastalo veliko gradsko vijeće 15. XII 1346. da ratificira mir s Venecijom.[98] Ta se loža nalazila na južnom uglu velikog trga, na mjestu gdje se 1565. sagradila nova, koja se do danas sačuvala. (Na natpisu koji se na njoj nalazi kaže se da je iz temelja sagrađena u većem obliku nego što je bila starija). Kako je izgledala, nije nam poznato. Znamo jedino da je imala stupove i to zahvaljujući jednoj bilješci zadarskog kroničara Pavla Pavlovića (*Paulus de Paulo*) iz 1398. god., kad je zabilježio dolazak jednog većeg broda u zadarsku luku. Govoreći o dužini broda uspoređuje je s udaljenošću »od ugla kuće nasljednika viteza Jakova de Cesamis do drugog stupa lože«.[99]

Godine 1288. spominje se prvi put općinska palača (*sala Maiori Palatii dicte civitatis,*[100] a kasnije jednom *sala comunitatis* i *palatium comunis.*[101] Nema sumnje da se pod tim nazivom podrazumijeva kneževa palača (*palatium comitatus*) u kojoj će se do propasti Mletačke Republike pa i kasnije redovito sastajati gradsko vijeće. O stambenoj kući za kneza govori se prvi put u mirovnom ugovoru između Zadra i Venecije godine 1204. (1205). Zadarska se komuna obavezala da će se o svom trošku pobrinuti za stan kneza.[102] Prema tekstu mirovnog ugovora iz godine 1247. doznajemo da je tadašnji zadarski knez stanovao u privatnoj kući zadarskog plemića Damjana Varikaše, kome je zadarska komuna plaćala najam.[103] Prema kneževskim zakletvama od godine 1248. do 1278. doznajemo da su knezovi stanovali i dalje u toj kući.[104] Nakon te godine knez je imao svoju kuću, ali nije sigurno da li je to bila otkupljena Varikašina palača ili je sagrađena odnosno otkupljena neka druga. U dokumentu od 25. II 1283. govori se o dovršetku izgradnje kuće za stanovanje kneževih savjetnika.[105] U mirovnom ugovoru pak iz 1313. god. Zadrani su se obavezali Mletačkoj Republici da će gradski knez stanovati »u palači i kućama koje je imao na raspolaganju knez prije ovog rata«.[106] U jednom dokumentu iz 1349. god. spominju se dvije kuće privatnog vlasništva pokraj kneževe palače u kojima stanuju kneževi savjetnici i preporuča se da se vlasnike tih kuća nagovori da ih ustupe mletačkoj vlasti u zamjenu za

96 Zjačić, o. c., str. 117.
97 Benevenia, o. c., str. 158.
98 Ljubić, o. c., II, str. 418.
99 Lucii I, De regno Dalmatiae atque Croatiae . . ., Amsterdami 1668, str. 431.
100 Benevenia, o. c., str. 152, nota 5 citira dokument iz Naučne biblioteke u Zadru bez signature.
101 Ljubić, o. c., III, 235, 237.
102 Ibid., I, 22.
103 Ibid., 70.
104 Ibid., 75, 116 i dalje.
105 Ibid., 134, II, 419.
106 Ibid., I, 269.

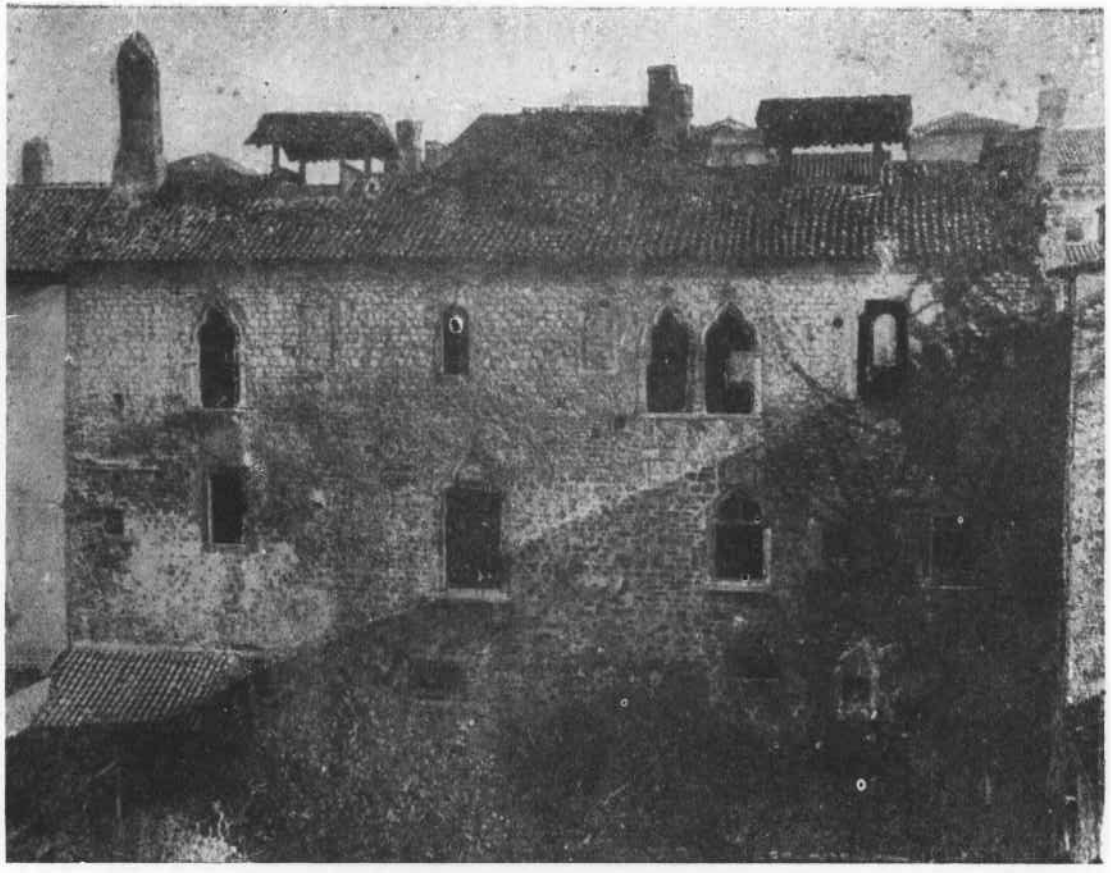

Sl. 5 Palača Soppe.

kuće zaplijenjene nekim zadarskim građanima koji su organizirali ustanak protiv Venecije god. 1345. god.[107] Godine 1352, 11. V, prvi put se spominje da se vijeće zadarske komune sastalo u »dvorani kneževe palače« *(sala comitatus)*.[108] Za vrijeme samostalnosti, nakon godine 1358, vijeće se dalje sastajalo u toj dvorani, kad se kneževa palača naziva »velika palača Zadra«. Godine 1366. ustupljena je kneževa palača vojvodi Karlu Dračkom pa se vijeće sastajalo u crkvi sv. Platona (Dominika).[109]

Godine 1410, 18. IV, govori se o popravcima na kneževoj palači u Zadru u jednom zaključku mletačkog senata, kad se odobrila suma od 400 dukata za isplatu majstora i radnika i odobrila se upotreba građevnog materijala vlasništva mletačke države.[110] Od godine 1422. do 1440. slijedili su dalji popravci i utrošene manje svote novca.[111]

Topografski položaj i sumarni opis te palače iznesen je prvi put u katastiku posjeda zadarske komune iz 1421. godine. Palača je zidana, pokrivena crijepom, ima konobe, magazine, kancelariju, dvije štale i zatvore.[112] Spominje se njezin perivoj.[113] a nalazi se »u predjelu crkve sv. Stjepana istočno od Velikog trga«. Benevenia je, uzimajući u obzir jedan kasniji podatak, smješta na površinu palače koja je u doba austrijske vlasti služila za stan dalmatinskog namjesnika, a danas se u njoj nalazi dvorana Doma kulture i dvorane RKUD »Zoranić«.[114] Ta je ubikacija sasvim tačna i potvrđuje se podacima iz samog katastika kad se međusobno kompariraju oznake granica raznih objekata tamo navedenih.[115] U preciznom nacrtu kneževe palače iz godine 1804. koju je izradio ing. Franjo Zavoreo, prije generalne predgradnje, a nalazi se u Historijskom arhivu u Zadru,[116] mogu se neki otvori identificirati kao srednjovjekovni (npr. jedan romanički prozor i jedna vrata na luk). Blago savijena sjeveroistočna fasada prema današnjoj Omladinskoj ulici i proporcije tlocrta ukazuju također na srednji vijek. Sabalich pak kaže da su se do 1840. god. na njoj vidjeli gotički dekorativni elementi.[117]

107 Ibid., III, 113.

108 Ibid., 231.

109 HAZ, not. P. Perenzano 15. VII 1366, 21. VIII 1366. itd: »Consilium generale congregatum in ecclesia S. Platonis quia sala maioris palacii Jadre propter habitationem domini ducis Duracii occupata erat« citat po G. Praga, L'itinerario dalmata di Amedeo VI di Savoia, il Conte Verde (1366—1367). Archivio storico per la Dalmazia, Anno X — Vol. XIX, Fasc. 113, Rim 1935, str. 216.

110 Ljubić, o. c., VI, 85.

111 Ibid., VIII, 125 i dalje.

112 Antoljak, o.c., str. 374.

113 Ibid., str. 375.

114 Benevenia, o. c., 155.

115 Antoljak (o. c. 375, nota**) smješta tu palaču u današnju Ul. 1. novembra, sjeveroistočno od današnjeg Narodnog trga. Ne obrazlaže tu tvrdnju.

116 HAZ, Spisi prve austrijske vladavine, Spisi Brady 1804, br. 296 (1—17). Zavoreova pregradnja palače (dvorište s trijemom i fasada) predstavljaju najstariji neoklasicistički građevni pothvat u Zadru.

117 Sabalich, o. c., str. 294; gotička kruna bunara prenesena je iz dvorišta te palače u franjevački klaustar, gdje se i danas nalazi (Ibidem, str. 177 i 292); Brunelli (Comune, str. 60) kaže da je palača imala ložu.

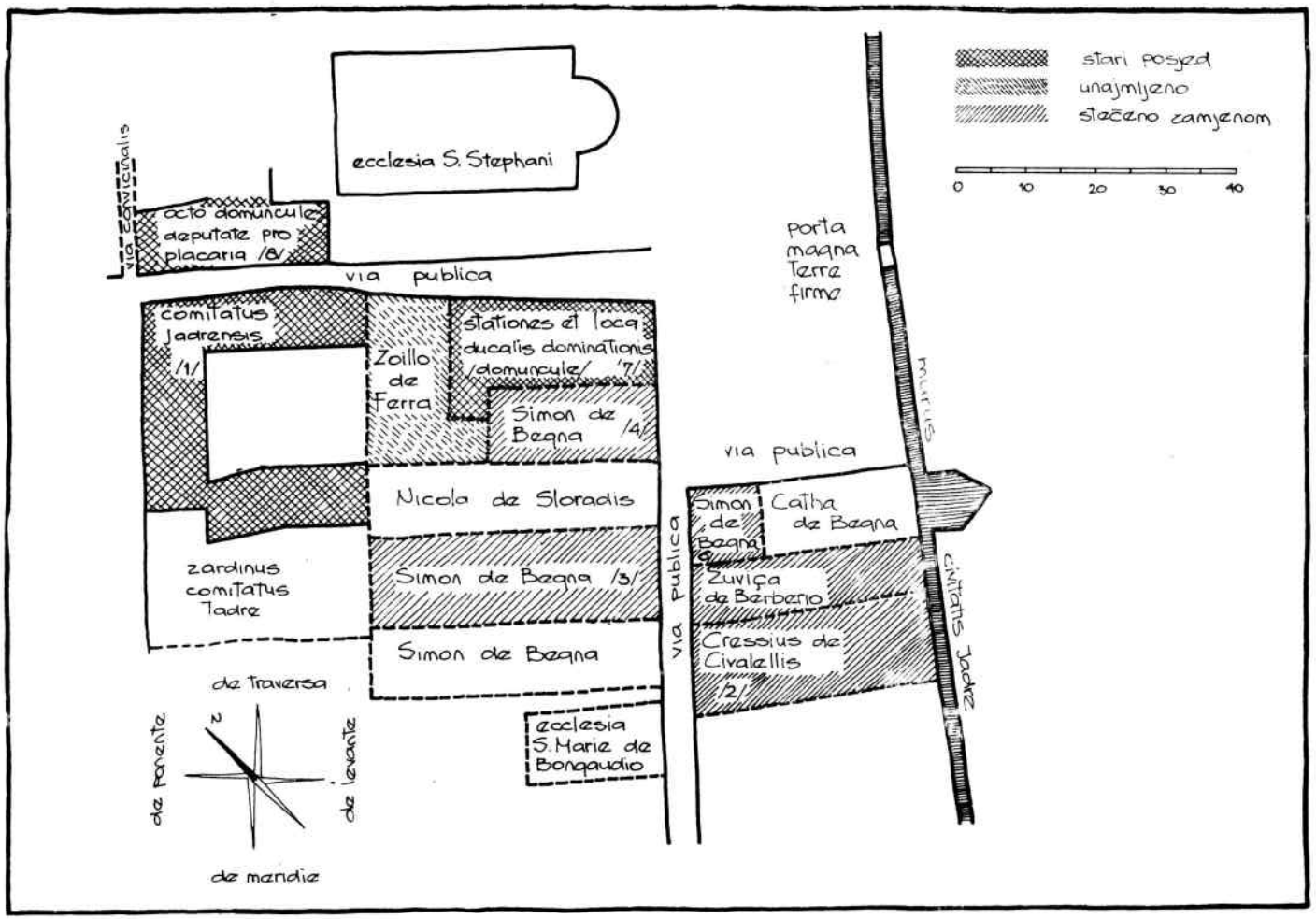

Sl. 6 Kompleks zgrada oko kneževe palače prema katastiku XV st. (redni broj u zagradama označava redoslijed u katastiku).

Početkom XV st. mletačka se vlast pobrinula da se za ostale funkcionere osiguraju stambene zgrade u blizini kneževe palače. Ta je želja našla odaziva u prvom redu kod zadarskog plemića Šimuna Begne, koji je u zamjenu za Veli rat na Dugom otoku ustupio Mlečanima tri kuće s jedne i druge strane današnje Medulićeve ulice.[118] Isto je učinio plemić Krešo Civallelis u zamjenu za otok Žut[119] i nešto kasnije Žuvica Bribirska za otok Lavdaru.[120] Kuće tih dvaju plemića koje su se nalazile na jugoistočnoj strani između današnje Medulićeve ulice i jugoistočnog gradskog zida, zajedno s jednom Begninom kućom, određene su za stan gradskog kapetana. Civalellisova kuća nalazila se s jugozapadne strane tog kompleksa i imala je prostrano dvorište i štale. Na površini tog dvorišta sagrađen je skladni trijem s renesansnim lukovima u prizemlju i gotičkim prozorima na prvom katu. Porušen je djelomično u prošlom ratu i do danas je rekonstruirano samo prizemlje.[121]

Kuće na suprotnoj strani današnje Medulićeve ulice, jugoistočno od kneževe palače bile su namijenjene za stanovanje kneževih kancelara i drugih činovnika, a jedna je kuća vlasništva Zoila de Ferra bila je unajmljena za stan kneževe služinčadi i za smještaj sijena.[122] Pored tih kuća na uglu današnje Medulićeve i Omladinske ulice nalazile su se manje kuće s dućanima, otprije vlasništvo komune, koje su 1423. god. bile porušene,[122a] a nasuprot kneževe palače sa sjeveroistočne strane do crkve sv. Stjepana nalazilo se 8 kućica gdje se ubirao porez.[123] (Sl. 6)

Samostani i hospiciji

Znatne površine zadarskog gradskog tkiva zauzimali su u srednjem vijeku samostani i hospiciji. Za dugog života doživjeli su razne pregradnje u stilovima koji su tada bili u upotrebi.

Najistaknutiji srednjovjekovni samostan u Zadru bio je muški benediktinski samostan sv. Krševana, koji se prostirao sjeveroistočno od spomenute crkve tog sveca sve do gradskih zidina prema luci. Nastao je u X st. Kako je ukinut poč. XIX st. i pregrađen u školu, te konačno bio bombardiran u prošlom ratu, vrlo nam je teško rekonstruirati njegov oblik.

118 Antoljak, o. c., 375 i 376. Četvrta kuća, koju je Begna mijenjao, nalazila se kraj crkve *S. Maria in Organis*.

119 Ibid., str. 375. S Žutom identificiram »insula juncti« prema etimologiji *junctus* — = *Žut* koju predlaže Skok. Ovo bi zapravo bila arhivska potvrda Skokovoj tezi (P. Skok, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, Zagreb 1950, str. 127).

120 Antoljak, o. c., str. 385.

121 Cecchelli, o. c., str. 176.

122 Antoljak, o. c., str. 374. i 375.

122a J. Alačević, I libri »Ducali e terminazioni«, Tabularium, Zadar 1901—1903, str. 77.

123 Antoljak, o. c., str. 376; Brunelli (Comune, str. 61) također spominje zgrade za ubiranje poreza (*domuncule deciarorum comunis, domus tricesimi*), ali ih drugdje ubicira.

Uspjeli smo identificirati dva njegova krila sagrađena u romaničkom stilu, jugoistočno, koje se nalazilo okomito na sjeveroistočni zid crkve do samih apsida, i sjeveroistočno, koje se na ovo naslanjalo pod blagim tupim kutom. Ta dva krila zajedno sa zidovima privatnih zgrada sa sjeverozapadne strane i crkvom na jugozapadnoj strani zatvarala su prostrano četverokutno dvorište. Po apostolskoj vizitaciji iz 1603. god. doznajemo da je to dvorište imalo trijem (klaustar) na sve četiri strane, i to s prizemljem i katom. Prizemlje je imalo male dvostruke mramorne stupove, a na kat je vodilo mramorno stubište.[124] Iz arhivskih podataka doznajemo da su na samostanu radili Pavao iz Sermonete,[125] Marko iz Troje Alešijev učitelj,[126] pa čak i Nikola Firentinac.[127] Mnoštvo fragmenata arhitektonske dekoracije od romaničkih do renesansnih pronašlo se u ruševinama samostana. Detaljna analiza možda će nešto doprinijeti bar približnoj rekonstrukciji tog važnog građevnog sklopa.

Ženski benediktinski samostan koji se nalazi na prostranoj površini sjeveroistočno od crkve sv. Marije, bio je skromnijih građevinskih kvaliteta. Trijem gotičko-renesansnih osobina bio je konstruiran sjeveroistočno od dvorane kapitula samo s jedne strane dvorišta.[128] U stambenim zgradama može se identificirati romanička faza. I taj je samostan bio bombardiran u prošlom ratu, i trijem uništen.

Franjevački samostan sagrađen je jugozapadno od crkve i sačuvao se do danas nešto pregrađen. Zatvara također dvorište. Jugozapadno krilo su mu godine 1473. gradili zadarski graditelji braća Franjo i Juraj Vidulić.[129] Sjeverno od njega nalazio se samostan klarisa sv. Nikole uz već spomenutu crkvu. Kako je nakon desakralizacije (1797. god.) bio temeljito pregrađen, ne da se zasada ništa pozitivno ustanoviti o njegovu obliku. Jedina je sigurna površina samostanskog dvorišta jugoistočno od crkve koje je označeno na mletačkoj maketi Zadra iz XVI st. Bianchi spominje još jedan samostan sv. Nikole u predjelu južno od današnje Ul. D. Tucovića, ali njegovi navodi zahtjevaju kritičnu reviziju.[130] Ženski samostan sv. Katarine nalazio se u predjelu Baba, a nakon izgradnje mletačke utvrde *Citadelle* poč. XV st. preseljen je u centar grada, gdje se danas nalazi kavana »Central«. Uza nj je sagrađena crkva koju smo spomenuli.[130a]

124 Biblioteca apostolica vaticana, Arm. VII, 100 i 101, Visitatio apostolica Priuli a, 1603, fol. 670 i 670'.

125 A. Teja, Aspetti della vita economica di Zara dal 1289 al 1409, Parte III: L'esercizio delle arti e mestieri, Zadar 1942, str. 157.

126 Fisković, o. c., str. 163, nota 349.

127 K. Prijatelj, Boravak Nikole Firentinca u Zadru, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13, Split 1963, str. 227—231.

128 Ć. M. Iveković, Građevinski i umjetnički spomenici Dalmacije VI, Zadar, Beograd, Izd. Jadr. straže, T. 37 i 40.

129 Fisković, o. c., str. 73.

130 ZC, str. 401.

130a Comune, str. 62; Opere A IV, str. 65.

Uz crkvu sv. Dimitrija nalazio se također ženski samostan. Prema Bianchijevim podacima obgrlio je crkvu sa sjeveroistočne i jugozapadne strane. Prema oznaci na spomenutoj mletačkoj maketi, imao je klaustar sjeveroistočno od crkve, do gradskih zidina prema luci. Stradao je do temelja u požaru koji je uništio crkvu.

Muški dominikanski samostan prostirao se jugozapadno od crkve sv. Dominika (Platona). Kako je i on doživio razne pregradnje, naročito u XIX st., kad je pretvoren u kasarnu, od originalnog izgleda malo se što sačuvalo. Nakon bombardiranja u prošlom ratu preostalo je od starih samostanskih zgrada manja jednokatnica sagrađena uz svetište, na jugozapadnoj strani. Zidana je vrlo finim tesanicima kamena dviju boja koji su slagani u pravilne redove. Klaustar koji se fragmentarno sačuvao iz kasnijeg je vremena.

Od hospicija najvažniji su u samoj gradskoj površini hospicij *sv. Marka*, koji se nalazio na sjeveroistočnoj strani trga pred katedralom i hospicij *sv. Jakova*, na sjeverozapadnoj strani istoga trga. Prvi se spominje prvi put 1289. god.[131] Godine 1420. je restauriran i proširen tako da je mogao primiti 50 štićenika. Na uglu zgrade između trga katedrale i današnje ulice Natka Nodila nalazila se crkvica posvećena sv. Marku, duga 8 m, široka 5, s fasadom prema ulici.[132] Drugi hospicij je dao sagraditi zadarski plemić Grgur Mrganić. Mogao je primiti 13 bolesnika oba spola, a u njemu se spominje cisterna. Spominje se i stubište sagrađeno prema ulici. Postojao je do 1656. god., kad se u nj uselilo latinsko sjemenište Florio. Kad je sjemenište ukinuto 1797, unajmljen je za kasarnu i u tu svrhu služio do 1865, kad je porušen. Na njegovoj je površini sagrađena nova zgrada teologije.[133]

Treći hospicij u sklopu kojega se nalazila spomenuta crkva sv. Bernardina, a nalazio se nasuprot jugozapadnom zidu crkve sv. Marije benediktinki, bio je skromne površine. Osnovan je 1302. god., a primao je 30 ženskih štićenica.[134]

Bianchi spominje još jedan hospicij (posvećen sv. Martinu) koji se nalazio pokraj crkve Stomorice. Spomenut je u dokumentu iz 1465. god., a zatvoren 1502.[135]

Srednjovjekovne fortifikacije

Zadar je u srednjem vijeku slovio kao vrlo utvrđen grad. Osim dobrog topografskog položaja koristile su mu dobro izgrađene zidine, koje su Zadrani u doba kad su bili gospodari svoje sudbine marljivo obnavljali i utvrđivali. Ne smijemo mimoići svjedočanstvo Villehardouina, kroničara

131 Zjačić, o.c., str. 124.

132 ZC, str. 518.

133 ZC, 519; Fisković, o. c., str. 65; R. Jelić, Grgur Mrganić, Radovi Instituta JA u Zadru, VI—VII, str. 489—490.

134 ZC, str. 520.

135 ZC, str. 521.

IV križarske vojne: »... *le cité fermee de halz murs et de haltes torz et por noient demandesiez plus bele ne plus fort*...«.[136] V. Brunelli, koji je napisao posebnu studiju o zadarskim srednjovjekovnim utvrdama,[137] morao se osloniti na podatke iz dokumenata, jer se u njegovo doba mogao vidjeti samo sniženi zid prema luci (kod današnjeg autobusnog kolodvora) i visoka srednjovjekovna kula nazvana u XVIII st. kulom *Bova d'Antona*. Tek nakon oslobođenja mogla su se izvršiti na više mjesta sondažna istraživanja, tako da su nam konture srednjovjekovnog obrambenog zidnog plašta uglavnom jasne, osim na polovini jugoistočne fasade grada, gdje se nalaze kasniji bedemi. U proljeće 1953. godine izoliran je pokraj spomenute kule dio zida koji se sačuvao do danas u originalnoj visini. Tom je prilikom otvoreno i rekonstruirano zazidano krunište. Godinu dana prije toga bio je ispitan njegov produžetak u dvorištu kasarne istim arheološkim zahvatom kad se istražio spomenuti ranosrednjovjekovni zid. Razne sondaže koje su slijedile povremeno od januara 1955. do 1962. god. i široko arheološko istraživanje u proljeće 1964. donijeli su na vidjelo mnogo dragocjenih podataka o izlomljenoj liniji zida na jugozapadnoj fasadi grada. Izgradnjom ljetnog kina na bastionu Citadele omogućeno je da se ispita dio jugoistočnog gradskog zida i dio ugaone gradske kule, kule Babâ, i mletačka utvrda *Citadela*, o kojoj će uskoro biti govora. U proljeće 1953. godine istraženi su djelomično ostaci mletačkog kaštela na sjevernom uglu grada, nešto kasnije dio zida sjeverozapadno od zgrade adaptirane za upravu »Jugotankera«, a 1961. god. jednom se sondom ispitao dio gradskog zida u predjelu luke, u produžetku postojećeg sniženog zida (kod autobusnog kolodvora) na mjestu nekadašnjih vrata sv. Dimitrija. Tada su se mogle ustanoviti konture jedne od dviju kula koje su se tu nalazile.

Tim podacima treba pridodati podatke koji su sadržani u maketi iz Pomorskog muzeja u Veneciji[138] i crteža iz Museo Correr, također u Veneciji, koji je nastao oko 1560. godine[139]. Na njima su označene srednjovjekovne utvrde grada i predgrađa, svuda osim na jugoistočnoj fasadi grada, gdje su u to doba bile već izgrađene nove utvrde. Podaci s terena ukazuju da su i maketa i nacrt veoma precizni, tako da se i neistraženi dijelovi zidova mogu po njima idejno rekonstruirati. U onim dijelovima gdje su nacrti i maketa manjkavi (jugoistočna fasada) podaci se upotpunjuju većim dijelom istraženim ostacima: kulom i zidom s kruništem. Opća fizionomija srednjevjekovnih fortifikacija može se dočarati po starom drvorezu iz prve polovine XVI st. koji je izradio M. Pagano[140].

136 Skok P., Tri starofrancuske hronike o Zadru u godini 1202, Zagreb 1951, str. 90.

137 V. Brunelli, Opere (o. c.), Rivista dalmatica A. III, str. 215—250, A. IV, str. 60—67.

138 V. bilj. 40.

139 Venecija, Civico museo Correr, Mss Dandolo Prov. Div. c. 848/24.

140 Drvorez obuhvaća sjevernu Dalmaciju i dio Like s Krbavom. Almagià, koji je taj drvorez prvi objavio datirao ga je oko god. 1550. Prema gradovima koji su označeni kao turski (zastava s polumjesecom) treba ga međutim datirati između god. 1522. i 1527. R. Almagià, Su un'antica carta della Dalmazia, Archivio storico per la Dalmazia XIV, 83, str. 533—535.

Taj srednjovjekovni obrambeni pojas dobio je svoju formu u XIII st., a popravljao se i pregrađivao uvijek na istim temeljima, nakon raznih ratnih zbivanja koja su se oko njega i na njemu odvijala. Osim zidova postojale su i kule. Prema mletačkoj maketi, a potvrdom s terena, registrirali smo dva para slabo istaknutih kula: jedan u luci, a drugi na jugozapadnoj fasadi grada. Jedina sačuvana kula, već spomenuta kula »Bovo d' Antona«, peterokutna je tlocrta. Godine 1962. konzervirane su na prvom katu originalne strijelnice, koje su se otvarale na četiri strane. Originalno je imala na svom vrhu široki i zatvoreni drveni čardak[141].

Sličnu peterokutnu kulu vidjet ćemo na spomenutoj maketi nešto sjeveroistočnije od te, još uvijek na jugoistočnoj fasadi grada. Također peterokutna ali nešto manjih dimenzija bila je kula na istaku (platformi) zidova jugozapadno od franjevačkog samostana. Ta se kula spominje u prvoj polovini XVI st.[142] Inače ima spomena o kulama u srednjovjekovnim dokumentima. Tako se 1287. god. spominje neka *Turris comunis* na jugoistočnoj fasadi grada[143], a 1385. god. porušena kula *(Turris que ruit)* u blizini crkve sv. Marije *de Bon gaudio.*[144] U XV st. spominje se Kapetanova kula i ugao sv. Marka[145], također u tom dijelu grada.

U gradskom zidu otvaralo se nekoliko vrata. Na spominjanom crtežu i maketi označena su prema luci četvora vrata: do kanala kaštela (na vrhu poluotoka) prva, poznata iz kasnijih izvora s imenom lančana *(porta Catena),* pokraj fasade crkve sv. Dimitrija druga, koja se s imenom crkve i s imenom *Brusata* spominju XV st.,[146] pokraj fasade crkve sv. Krševana treća i pokraj fasade crkve sv. Marije V. četvrta. U dokumentima od XIII st. dalje spominju se više puta vrata mesarnice *(porta beccarie).*[147] Nani ju je poistovetio s vratima sv. Marije V.,[148] što je prihvatio i Antoljak.[149] Brunelli ih, međutim, poistovjećuje s onim pred fasadom sv. Krševana, gdje će 1573. god. biti podignuta nova (tzv. *Porta Marina),* u nešto više uvučenom zidnom platnu.[150] Ta pretpostavka ima oslona u jednom dokumentu gdje se vrata mesarnice spo-

141 Fasti, str. 101; Tako je prikazana na crtežu Angiela degli Oddi iz 1584. god. (Petricioli, Maketa, o. c., str. 111).

142 S. Ljubić, Commissiones et relationes venetae, Zagreb 1876—1880 (dalje Com.) II, str. 44—45 i III, str. 79 i 83.

143 Zjačić, o. c., str. 222.

144 Opere, str. 238, nota 1.

145 Brunelli (Ibidem str. 236 i 237) ne navodeći izvor spominje »Kapetanovu kulu« na jugoistočnoj fasadi grada i »kulu sv. Marka« na istočnom uglu grada (kod arsenala). Na drugom pak mjestu (Ibidem A IV str. 64—65) spominje kapetanovu kulu uz podatke o gradnji obrambenog jarka 1437. god., a ugao sv. Marka u vezi s fortifikacijskim radovima 1470. god. Te je podatke crpio sigurno iz knjigâ »Ducali i terminazioni« Hist. arhiva u Zadru, koje on nepotpuno i nejasno citira.

146 S. Ljubić Listine (dalje List.) VIII, str. 223.

147 Zjačić, o. c., str. 14 i 149; Antoljak, o. c., str. 376 i 383; HAZ, n. Teodorus de Prandino, sv. 15, str. 267.

148 A. Nani, Zara e i suoi dintorni, Zadar 1878, str. 13.

149 Antoljak, o. c., str. 403, nota 69.

150 Comune, str. 57, Opere, str. 238. Na mletačkoj maketi vidi se unutar tih vrata spomenuti rimski luk restauriran god. 1434. (v. bilj. 11)

minju u predjel i sv. Krševana.[151] Praga se, pak, domišlja da su se ta vrata nalazila između vrata sv. Krševana i sv. Marije Velike, što nema osnove.[152] Za vrata kod sv. Marije Velike Bianchi[153] usvaja i naziv »vrata arsenala« po arsenalu koji se u blizini nalazio. Da je ta pretpostavka tačna, može posvjedočiti dokument u kome se predio sv. Marije Velike naziva predjelom arsenala.[154] U blizini tih posljednjih vrata nalazile su se i najljepše privatne palače, romanička Pasini i ranogotička Cedulini, o kojima smo već govorili. Na suprotnoj strani grada, na jugozapadnoj fasadi, otvarala su se dvoja vrata: *Anđelova,* kasnije nazvana *biskupovim* vratima,[155] flankirana dvjema spomenutim kulama koje su se, zatrpane kasnijim nasipom, sačuvale sve do godine 1874, kad je čitav jugozapadni zid porušen[156]. Druga manja vrata nazivala su se *Pusterla* ili *Posterula.* Danilo je smatrao da su to ona koja su bila pred crkvom Stomorice[157]. Na maketi o kojoj je već više puta bila riječ označena su vrata nešto južnije od položaja crkve Stomorice, a ta se vrata nazivaju u XVI st. kovačkim[158]. Na sjeverozapadnoj fasadi nije bilo nikakvih vrata. Prema kopnu, na jugoistočnoj užoj fasadi grada, otvarala su se jedna, tzv. kopnena vrata (*Janua maior, magistra, porta Terre firme, magna, ferrea, starea.*[159]) Brunelli je pišući o zadarskim srednjovjekovnim fortifikacijama pretpostavljao da su se ta vrata nalazila na zidu jugozapadno od kule Bova d'Antona, koji se u doba kad je on pisao nije vidio od kasnijih zgrada.[160] Na to ga je naveo podatak iz kronike opsade Zadra god. 1345-46, gdje se spominje udaljenost »od crkve sv. Vida do Kopnenih vrata«.[161] Kasnije se priklonio mišljenju da su ta vrata bila na mjestu mletačkih renesansnih vrata iz 1543.[162] Mislimo da je mnogo vjerojatnije da su ta srednjovjekovna kopnena vrata identična s onima koje je J. Bersa otkopao 1908. na današnjem Trgu oslobođenja[163], a nalaze se podalje od glavnih antičkih vrata u istom pravcu, u produžetku glavne gradske ulice. Na to

151 HAZ, Spisi samostana sv. Nikole br. 257: »... domus iuxta portas Becharie in confinio s. Grisogoni ...«

152 Praga, o.c., str. 227, nota 1.

153 Fasti, str. 77. -Bianchi ih naziva imenom sv. Šimuna po svečevoj kapeli koja se u toj crkvi nalazila.

154 Arhiv samostana sv. Marije, perg. br. 148 (17. III 1358) »... in confinio arsenatus seu sancte Marie Maioris ...« Brunelli (Comune str. 57) naziva ta vrata također »del porto«, a na drugom mjestu (Storia, str. 474) govoreći o ulasku mletačkih zapovjednika u Zadar 1346. god. »kroz vrata arsenala« ne govori o ubikaciji tih vrata. Na trećem pak mjestu (Comune, str. 57) kaže da je arsenal komunicirao s gradom preko vrata u sjeveroistočnom dijelu jugoistočne fasade.

155 HAZ, not. T. de Prandino, sv. 13, str. 182; ibid., sv. 16, str. 286.

156 Opere, str. 225; Storia, str. 124.

157 V. bilj. 21.

158 Com III, str. 83; kako se na toj strani grada u razno doba susreću različiti nazivi za gradska vrata, dolazilo je do nesporazuma u starijoj literaturi (Danilo, Bianchi, Brunelli).

159 Opere, str. 236. Spominje se na tim vratima i rešetka (*rastrum*).

160 Ibid., str. 231.

161 Storia, str. 457.

162 Comune, str. 59. Tako misli i Antoljak (o. c., str. 402, nota 49 i 403, nota 58)

163 V. bilj. 3.

me navode podaci iz raznih srednjovjekovnih dokumenata, gdje se vrata spominju u blizini crkve sv. Stjepana (današnji Sv. Šimun)[164] i podaci iz spomenutog katastika, gdje se razne kuće kompleksa oko kneževe palače spominju u blizini tih vrata.[165] Pokraj tih vrata spominje se u srednjem vijeku i loža gdje su običavali sjediti plemići, i pred kojom su se Zadrani vježbali u strijeljanju[166].

Najstariji podaci o nekoj posebnoj utvrdi za vojnu posadu političke sile koja je vladala Zadrom sežu u 1115. god., kad je dužd Ordelafo Faledro opsjedao Zadar. Ugarsko-hrvatska posada održala se u utvrdi, a predala se tek iduće godine kad su Mlečani pobijedili vojsku bana Kledina.[167] Utvrda se imenom *arx* spominje i u zakletvi bana Kledina Zadranima.[168] Brunelli smatra da se ta utvrda nalazila kod kopnenih vrata.[169] U dokumentu od 8. IX 1386. se stvarno govori o nekadašnjoj utvrdi kopnenih vrata *(olim castrum porte terre firme)*[170] ali nije, dakako, sigurno da li je Kledinova.

Još se jedna utvrda spominje tokom srednjeg vijeka i to u blizini već spomenute crkve sv. Silvestra, u južnom predjelu grada, zvanom Babe. Ta se crkva 1270. god. spominje s epitetom *ad muros arcis,*[171] 1280. god. se spominje neki posjed »*ad castrum novum* in confinio s. Silvestri«,[172] 24. I 1344. govori se o kući »in confinio s. Silvestri de Carth (ini) cho *ad castellum*«.[173] Godine 1397. pak spominje se »*castrum vetus* in confinio s. Silvestri«.[174] Godine 1383. govori se o »locus positus Jadre in confinio *castri veteris*«.[175] Ta je, dakle, utvrda bila sagrađena u XIII st. tako da je 1280. god. »nova«, a stotinjak godina kasnije »stara«. Ne smijemo je poistovetiti s onom kopnenih gradskih vrata, jer se ta nalazila pored crkve sv. Stjepana, koja je od crkve sv. Silvestra dosta udaljena. Treba je tražiti na mjestu

164 Comune, str. 60: »... in sexterio a[illegible]natus in contrata s. Stefani iuxta portam terrefirme, in confinio s. Stefani sive Nicolai iuxta portam magnam comunis«; Arhiv samostana sv. Marije, Mappa II, dok. od 8. IX 1386.: »in contrata s. Stefani iuxta olim castrum porte terre firme«.

165 Antoljak, o. c., str. 274, 375.

166 Opere, str. 237, nota 1 »... in loco ubi sedent nobiles ad portam terre firme ...«, nota 2 »... extra Jadram prope muros comunis sub logia porte terre firme, ubi statur ad balistandum«. Obje su bilješke po notaru Artikuciju (god. 1384. i 1385.); 13. II 1377. spominje se »ad bersaleum ubi balistratur« (n. P. Perenzanus).

167 Storia, str. 326—327.

168 ZC, str. 539; Storia, str. 355, nota 15. U toj se zakletvi spominje i kuća u kojoj je Kledin stanovao. Brunelli (Storia, 1. c. nota 9) je smješta na površinu zgrade današnje Komunalne banke, gdje su navodno pronađeni ulomci stupa s osobinama romaničko-bizantske skulpture XII st. i dovodi je u vezu s podatkom iz dokumenta od 13. VIII 1385. notara N. Baldinoctija de Casulisa.

169 Storia, str. 326. Ranije Brunelli nije imao određeno mišljenje govoreći u istoj studiji na dva mjesta da se stari kaštel nalazio kod kopnenih vrata (Opere, str. 229 i 237) a jedamput da je bio na mjestu *Citadelle* (Ibidem A IV, str. 66)

170 V. bilj. 164.

171 ZC, str. 499.

172 Smičiklas, CD VI, str. 234.

173 CD, XI, str. 110.

174 HAZ, n. Articutius de Rivignano B. 5, f. 1.

175 ASM, br. 254 (mappa II). Taj se toponim javlja već 1370. god. (CD, XIV, 230).

gdje će se početkom XV st. sagraditi mletačka utvrda zvana *citadella* o kojoj će biti kasnije riječi. Tada će crkva sv. Silvestra dobiti epitet *ad citadellam* (16. X 1452). [176]

O utvrdi koju su sagradili Mlečani za svoju posadu prvi je spomen datiran 1243. god. Zabrinuta zbog tek minule pobune Zadrana, mletačka vlast je Leonardu Quirinu, imenovanom zadarskom knezu, kad se uputio na dužnost, preporučila da što mu je prije moguće završi radove na utvrđivanju Kaštela (*Castellum*).[177] Zadarski dokumenti iz 1289. god. nazivaju ga »novim kaštelom« (*castrum novum*) i ubiciraju ga na ulazu u luku.[178]

Oko stotinu godina kasnije u mletačkim ispravama opet se mnogo govori o utvrđenjima. Nakon poznatog ustanka Zadrana 1345—1346 god., kad su Mlečani ponovno zagospodarili gradom poduzeli su mnoge radove da bi što više skučili mogućnost Zadrana za pobunu i osigurali predstavnike mletačke vlasti i vojnu posadu. Početkom 1347. god. govori se o izgradnji dviju utvrda (*Fortilitie*), jedne s morske a druge s kopnene strane,[179] ali uskoro se pažnja koncentrira na utvrđivanje Kaštela koji se nalazi s morske strane. Dokumenti ga nazivaju *Castrum nostrum*, što sigurno znači da je to onaj stariji kaštel, koji se spominje već 1243. god. Prijedlog o načinu utvrđivanja Kaštela dao je Andrija Mauroceno, pa se po njemu pristupilo radu. U jednom dokumentu[180] daju se upute da se u Kaštelu »koji se gradi« i u drugim utvrdama osigura pitka voda. Dokument od 16. IV 1347. govori da se rad na utvrdama odvija suviše sporo,[181] a dokument od 9. lipnja iste godine daje nam mnogo podataka o načinu utvrđivanja Kaštela. Naređuje se da se iskopa jarak oko Kaštela, tako da se probiju gradske zidine, i da se u nj pusti more. Naređuje se nadalje da se radi bolje obrane stvori brisani prostor oko Kaštela prema gradu pa da se u tu svrhu poruše kuće koje se nalaze u blizini Kaštela, a da se građevni materijal upotrijebi za gradnju utvrda.[182] 30. kolovoza iste godine naređuje se da se u Zadar pošalje jedan stručnjak koji će iskopati spomenuti jarak.[183] Izgleda da taj stručnjak nije došao, jer se to naređenje ponavlja 29. travnja iduće godine. Tada se naređuje da se izgrade i dvije kuće za kaštelane i zgrada za vojnike.[184] Kaštel je tako dovršen i poslužio je korisno svojoj svrsi. Kad je vojska kralja Ludovika došla pod Zadar na jesen 1357. god. i bila noću uvedena u grad zahvaljujući benediktincima iz samostana sv. Krševana. Mlečani su se povukli u Kaštel i uspješno odoljevali napadima sve dok nije sklopljen mir 18. veljače 1358. god.[185]

176 HAZ, n. Iohannes de Calcina, B IV, f. VI, list CCXXIV, CCXXV cit. prema Strgačiću, o. c., str. 57.
177 List. I, str. 61.
178 Zjačić, o. c., str. 98, 121, 129.
179 List., II, str. 432.
180 List., II, str. 436.
181 Ibid., str. 447.
182 Ibid., str. 459.
183 List. III, str. 23.
184 Ibid., str. 77.
185 Opere, str. 234; Storia, str. 448.

Nakon 1409. god. mletačka se vlast ponovo zainteresirala za Kaštel.[185a] Bio je angažiran graditelj Picino da pregleda utvrdu.[186] U dokumentu od 20. studenog 1414.[187] naređuje se da se obrambeni kanal kaštela produbi, proširi i obziđe, tako da bude za 5 stopa dublji, a širok 40 stopa. Konačno da se podvostruči debljina zidova samog kaštela. To zadebljanje da bude široko 8 stopa i jednake visine kao i zid kaštela, te da se na njemu izgrade krunište i prsobrani. U istom dokumentu naređuje se izgradnja jedne četvrtaste kule, široke po stranama 6 koraka, sa zidovima debelim 10 stopa, koja mora biti za 10 stopa viša od zidova kaštela, a bit će izgrađena izvan kaštela, a unutar pojasa potpornog zida (barbakana), na mjestu postojeće trošne kule okruglog oblika. 11. lipnja 1415. god. promijenila se odluka o zadebljavanju zidova kaštela, tako da se tražilo da zid bude zadebljan samo za 6 stopa i da se zbog manjih troškova ispuni nasipom.[188]

12. rujna 1423. god. naređuje se da se kule kaštela učvrste i pokriju drvenom konstrukcijom. Spominju se dvije kule koje flankiraju ulazna vrata, kule na Malcantonu i kula koja je prema moru. Konstrukcija mora biti ista kao na »velikoj kuli kopnenih vrata« (bez sumnje kula Bovo d'Antona).[188a]

Od kaštela koji je izgubivši važnost u XVI st. bio porušen ostao je samo donji dio ulazne kule, adaptiran u skladište baruta (tzv. mali arsenal). Sačuvao se do danas. Lijepo se vide dva ulaza, kolni i sada zazidani pješački, te zazidani otvori gdje su stajale grede kojima su se dizali pokretni mostovi. Godine 1953. istražen je i konzerviran dio potpornog zida *(barbakana),* donji dio ugaone šesterokutne kule i jugozapadni zid samog kaštela. Idejnu rekonstrukciju te utvrde upotpunit će spomenuta maketa i nacrt iz Venecije. Kaštel je bio neznatno nepravilnog četvrtastog tlocrta sa šesterokutnom kulom na uglu prema gradu. Ostali uglovi imali su četverokutne kule, a jedna se nalazila i po sredini istočne fasade. Na podnožju kaštela prema gradu nalazio se nasip ograđen utvrđenim potpornim zidom *(barbakanom)* koji je bio povezan s dvije visoke četvrtaste kule: jednom na obali luke, a drugom sa zapadne strane kaštela. Podno barbakana nalazio se obrambeni morski kanal, a u taj kanal zalazila je ulazna kula s koje su se spuštali mostovi prema gradu.

Neposredno nakon uspostavljanja mletačke vlasti u Zadru 1409. god. odlučeno je da se izgradi utvrda gdje bi se smjestila konjica. Već početkom rujna te godine vijećalo se o tome. Iznesena su tri prijedloga: jedan da se utvrda izgradi na zapadnoj strani grada, a dva da bude na južnom uglu grada u predjelu tzv. Babe ili Bebe. Prvi je prijedlog odbačen, a od dva prijedloga za Babe usvojen je onaj koji su zajednički iznijeli Leonardo Mocenigo, Fantin Michael i Antonio Contareno, a odbačen je prijedlog Francesca Cornera, koji je predlagao da utvrda bude veća. Ta se utvrda

185a List., VI, str. 6, 53.
186 List., VII, str. 182.
187 Ibid., str. 192.
188 Ibid., str. 205.
188a Alačević, o. c., str. 76.

nazvala Citadella. Trebalo ju je izgraditi na samom južnom uglu grada, gdje se nalazila kula Baba *(Turris Bebiarum, turris Babiarum)*. Po prijedlogu spomenute trojice Citadella je morala biti izgrađena unutar postojećih gradskih zidina i imati oblik četverokuta, zahvativši jugoistočni gradski zid za 30 pertika (svaka pertika = 6 mletačkih stopa), a jugozapadni za 24 pertike. Ostale stranice četverokuta, koje su zalazile u površinu grada, bile su duge: sjeverozapadna 30, a sjeveroistočna 18 pertika. Trebalo je izgraditi potrebne kule za obranu i ulaze.[189] Citadela je bila brzo izgrađena. Već godine 1414. govori se u jednom dokumentu da li da ostane ili da se sruši.[190] Ipak nije porušena, jer se u daljim dokumentima spominje, a govori se i o daljim radovima na njoj. Kako je ta utvrda izgledala, pokazuje nam već često spominjana mletačka maketa. Imala je oblik nepravilnog četverokuta i na sjevernom uglu dvije kule s kruništem.

Mlečani su pojačali i fortifikacije na jugoistočnoj strani grada, prema kopnu. Zid je pojačan i zadebljan, porušene su i neke crkve koje su se nalazile u njegovoj blizini. Kopnena vrata su opremljena pokretnim mostovima i barbakanima, iskopan je jarak po cijeloj dužini zida i obzidan.[191] Bio je dubok i vjerojatno je u njemu bilo more, jer se u izvještaju dalmatinskih sindika od 27. listopada 1529. god. govori »da jarak tvori od grada gotovo jedan otok« pa da bi ga trebalo proširiti i produbiti da može proći galija.[192] Za obranu glavnog ulaza u grad bio je preko jarka konstruiran tzv. *revelin*[192a] koji je označen na Paganovu drvorezu.

Usprkos svim tim poduzetim mjerama Mlečani se nisu osjećali sigurni u Zadru. Pred mletačko vijeće podnesena su u tom smislu dva zamašna projekta ,koji međutim nisu bili ostvareni. 23. ožujka 1423. god. raspravljalo se u mletačkom Vijeću umoljenih *(consilium rogatorum)* o prijedlogu da se izgradi zid u Zadru od vrata sv. Dimitrija *(a porta sancti Dimitrii siue Brusata)* u ravnoj liniji *(recto tramite)* do jugozapadnog gradskog zida. Time bi, kako se u prijedlogu iznosi, bio u rukama Mlečana kaštel, lanac koji zatvara luku i ulaz (grlo) luke. U taj ograđeni prostor ušla bi čitava posada i svi Mlečani nastanjeni u Zadru. U njemu se ne bi smio zadržavati nijedan građanin ni seljak. Ogradni zid bi morao biti opremljen kao svi tvrđavski zidovi s jarkom i kruništem. Bio je već stvoren tačan plan utroška investicionih sredstava, a za rad je trebalo angažirati već spomenutog inžinjera Picina. Taj prijedlog, međutim, nije vijeće usvojilo.[193] Uskoro se javio neki Marco Dandolo s novim prijedlogom. Po njemu je također trebalo izgraditi zid poprijeko grada, ali ne sa sjeverozapadne, nego s jugoistočne strane. Taj bi zid počeo od vrata Citadele, od jugoistočnog gradskog zida *(murus terre)* bio udaljen 31 korak, tekao bi mimo kuće gradskog kapetana, gdje

189 List., VI, str. 5—6.

190 Ibid., str. 155.

191 List., VI, str. 7; List., VII, str. 300; List., VIII, str .15 i 99; List., IX, str. 336; List., X, str. 43. Opere, AIV, str. 63—65.

192 Com., II, str. 11.

192a Ibid., str. 44.

193 List., VIII, str. 223.

bi bio udaljen od gradskog zida 28 koraka, produžavao se iza apside *(post chuvam)* crkve sv. Stjepana, gdje bi bio udaljen od gradskog zida 17 koraka i završio bi kod Arsenala, gdje bi bio udaljen od zida 23 koraka. O tom se prijedlogu raspravljalo 11. ožujka 1424. godine te je i on odbijen.[194]

Luka

U srednjem vijeku lučka se obala protezala duž čitave sjeveroistočne fasade grada. Na sjevernom kraju nalazio se već od godine 1243. spomenuti meltački kaštel, a na drugom kraju *arsenal.* Dokumenti iz godine 1289. koji govore o popločenju čitave njezine dužine omeđuju je tim objektima.[195] Na žalost o arsenalu ne znamo ništa osim njegova položaja. Luka se zatvarala lancem koji se protezao od kaštela do lukobrana. Tokom srednjega vijeka često se spominje *crkva sv. Jakova* »s onu stranu luke« *(ultra portum).*[196] Nalazila se na rtu predjela Brodarice (u srednjem vijeku *Barcaneum),* koji zatvara uvalu Vrulje. Taj položaj je u luci dosta važan, iako nije u direktnoj vezi s gradom. Nalazi se nasuprot glavnom lučkom pristaništu, a do njega lako prilaze i veći brodovi. Maketa i nacrt koji smo spominjali označavaju na tom mjestu veliki gat. Taj se položaj u XVII i XVIII st. upotrebljavao za ukrcavanje stoke, pa nije isključeno da se to obavljalo i ranije, u srednjem vijeku. Dosljedno srednjovjekovnoj praksi, tu je sagrađena crkva posvećena sv. Jakovu, zaštitniku putnika. Spominje se u XIII st., a s dosta sigurnosti se pretpostavlja da je sagrađena godine 1194.[197]

Drugo manje pristanište nalazilo se pred spomenutim Anđelovim vratima.[198] Sa sjeverozapadne i jugozapadne strane grada nalazio se u moru obrambeni nasip od velikog kamenja koji je istovremeno branio zidove od naleta morskih valova i napada neprijateljskih brodova. On se u srednjem vijeku naziva *purperia.* Mletačka je vlast bila naredila godine 1347. da se ukloni,[199] ali izgleda da to nije izvedeno. 23. ožujka 1458. govori se o njegovu popravku.[200]

Gradski predjeli

Tokom srednjeg vijeka se za gradske predjele u Zadru obično upotrebljavaju izrazi *confinium* i *contrata.*[201] Potkraj XIII st. susrećemo i *quartus vicus,*[202] a jednom u XIV st. i *sexterius.*[203] Nazivaju se najčešće po crkvama,

194 Ibid., str. 266.

195 V. bilj. 178.

196 Zjačić, o. c., str. 69, 70, 226.

197 Petricioli, Urbanistički razvoj zadarske luke, Pomorski zbornik, Zadar 1962, str. 1457, nota 44.

198 V. bilj. 155; Petricioli, o. c., str. 1457, nota 40 i 41.

199 List., II, str. 459.

200 HAZ, Ducali e terminazioni I.

201 Zjačić, o. c., Index na str. 286.

202 Taj je pojam obilježavao manji predio, npr. Quartus vicus in confinio s. Elie (Ibidem).

203 Taj je pojam zahvaćao veći predio unutar kojega su bile contrate. (V. citat u bilj. 164) Brunelli (Comune, str. 58) kaže da su mu poznata samo dva seksterija, onaj arsenala i drugi nazvan po crkvi sv. Luke.

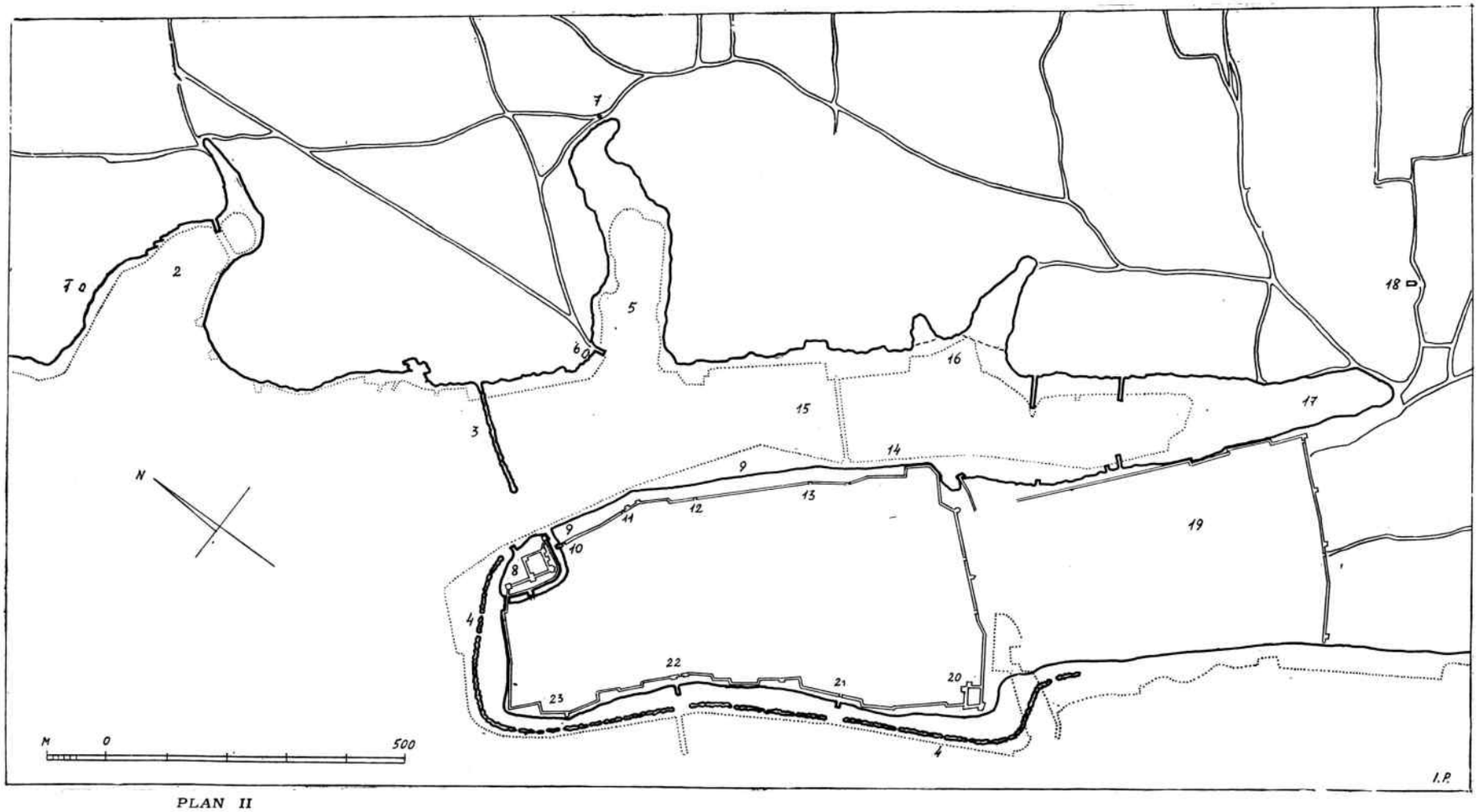

PLAN II

1. crkvica sv. Nikole (Petra), 2. Dražanica, 3. lukobran, 4. porporela. 5. uvala Vrulja, 6. crkva sv. Jakova, 7. česma označena na nacrtu iz XVI st., 8. kaštel, 9. lučka obala, 10. Lančana vrata, 11. Vrata sv. Dimitrija, 12. Vrata sv. Krševana, 13. Vrata sv. Marije, 14. Arsenal (približni položaj), 15. luka, 16. uvala gubavaca, 17. Jazine, 18. crkva sv. Ivana »ad macerias«, 19. Varoš, 20. Citadella, 21. Kovačka vrata, 22. Anđelova (biskupova) vrata, 23. položaj Zuđeke.

manje po drugim objektima (gradskim vratima, utvrdama i sl.), a ima ih koji nose posebno ime, tako da crkve koje se u njima nalaze poprimaju ime od njih.

Predio arsenala[204] naziva se po crkvi sv. Marije Velike[205] i posebnim imenom *Grappum.*[206] Brunelli bilježi u njemu i hrvatski toponim Razboj *(Rasboy).*[207] Ta bi se riječ mogla po smislu dovesti u vezu s toponimima *de Argata* (crkva sv. Petra 1289. god.) i *in Organis* (crkva sv. Marije 1421. god.). I jedna i druga crkva s tim oznakama nalazile su se negdje uz jugoistočne gradske zidine,[208] a arsenal se nalazio na istočnom uglu grada. *Argata i organum* se etimološki mogu vezati u smislu *čekrk, vinč,* sprave koja se u arsenalu (brodogradilištu) upotrebljava, a valja napomenuti da talijanska riječ *argatella* znači isto što i *razboj* (tkalački stan).

Često se spominje predio Velikog trga i u njegovoj blizini predio zlatara *(contrata aurificum).*[209] Susrećemo za četiri ulice naziv »ruga«: *Ruga magistra*[210] (antički *cardo maximus* — glavna uzdužna ulica koja je u srednjem vijeku povezivala katedralu, veliki trg, kneževu palaču i kopnena vrata), *ruga Marchianorum*[211] koja se spominje u blizini crkvi sv. Vida, najvjerojatnije današnja ulica M. Pupina, *ruga aurificum*[212] (vjerojatno identičan s *contrata aurificum)* i *ruga fabrorum*[213] (danas Kovačka ulica). Neubicirani predio naziva se *Marafor.*[214] Isto tako je nepoznat položaj *Skutijane* (Scutiana, Scutuiana)[215] i *Malpella.*[216]

Interesantan je predio Babā *(Bebarum, de Babis, ad Babas ad Baybas* i sl.) koji se naziva i *Cartinicus,* a zahvaćao je južni ugao grada. Spominjao sam ga kad je bilo govora o crkvi sv. Silvestra, o crkvi sv. Kuzme i Damjana i o gradnji citadele.[217] Teren Baba je bio u većem dijelu u vlasništvu zadarske komune i unajmljivao se privatnicima da sagrade daščare. U spomenutom katastiku zadarske komune iz početka XV st. navedena je 61 takva daščara[218] (vlasnici, uglavnom svi hrvatskih imena, bili su: 12 kovača, 8

[204] Najstariji spomen 1286. god. *(contrata arsanati),* Smičiklas, CD, VI, str. 571. Kasnije se više puta susreće u dokumentima.

[205] V. bilj. 154.

[206] »Confinium *Grappi* sive *arsane*« (CD, VIII, 349); samo *Grappum* v. Zjačić o. c., str. 24, 1 173.

[207] Comune, str. 61.

[208] V. bilj. 41 i 61.

[209] HAZ, n. Vannes condam Bernardi de Firmo, B I, f. I, sveščić 9 str. 135' »... statio prope platea magna in contrata aurificum«; Ibid. n. Petrus de Sarzana B. I, F. I, str. 81' (god. 1377) »domus prope platea in contrata aurificum«.

[210] Comune, str. 60.

[211] ASM, perg. od 11. V 1406. domus in ruga *marchianorum;* Ibid. perg. od 27. VI 1412; CD XIV, str. 242 (10. III 1370): »... in ruga que vocatur Ruga *ma(r)chesorum*«.

[212] Miscelanea Hist. arhiva u ZadruII—IV, Zadar 1950—1952, str. 24.

[213] Comune, str. 63.

[214] Zjačić, o. c., str. 61. i 198.

[215] Ibid., str. 138, 146, 227, 228. Mislim da se može poistovetiti s toponimom *Scethyana* (Ibid. str. 22) koji Zjačić bez obrazloženja smješta u zadarsku okolicu (Ibid., str. 288).

[216] CD X, 467.

[217] V. bilj. 39, 67 i 189; L. Benevenia, A proposito delle Babe, Il Dalmata, Zadar 1886, br. 96—100.

[218] Antoljak, o. c., str. 377—382.

težaka, 3 ribara. 1 drvodjelac, 1 gradski konjanik, 1 grebenar, 1 sitničarka *(vendricola)*, a ostalima nije navedeno zanimanje). Osim spomenutih dviju crkava u tom predjelu bile su crkva sv. Antuna i starija crkva sv. Katarine sa samostanom, koje su zbog izgradnje citadele i pojačanja gradskog zida nestale.[219] U tom predjelu se spominje i bunar *Sirac*.[220]

Pokraj samostana sv. Dominika (Platona), kojega vrt također služi za topografsku orijentaciju,[221] zabilježen je i toponim *Podtar*.[222] Mala gradska vrata na jugozapadnoj strani grada *Posterula (Pusterla)* dala su ime dvjema crkvama Stomorici — *s. Maria de Posterula*[223] i sv. Ivanu (kasnije nazvanom Sv. Nediljica) — *s. Johannes de Pusterla*.[224] Po Stomorici pak naziva se i predio oko nje *(Stomorijca, Stomoritias)*.[225] U blizini Pusterle spominje se likolitet *Putevac*,[226] a Brunelli bilježi u tom dijelu grada i toponim *Polsice*.[227] Lokalitet *Zudeca* nalazio bi se kod crkve sv. Frane.[228]

U blizinu mletačkog kaštela Bianchi ubicira toponim *Sutomišće*[229] koji se spominje god. 1438, a Brunelli navodi dva toponima koji su vezani uz sam kaštel, očito proizašla iz mletačkog žargona, *Malcanton* i *Malpass*.[230] Toponim *Plankit* Brunelli navodi u predjelu do luke.[231]

O malom trgu *(Plateola)* kod crkve sv. Petra Starog, o trgu sv. Mihovila i o Kampi *(campus s. Luce)* bilo je već govora.[232]

Predgrađe (Varoš)

Jugoistočno od grada nalazilo se na zadarskom poluotoku predgrađe nazivano u srednjovjekovnim latinskim dokumentima *extra Jadram, ante portam terre firme, extra muros i suburbium*[233] a koje su stanovnici

219 Comune, 62: in confinio Bebarum in loco et domo S. Antoni, ad Bebas iuxta ecclesias s. Antoni et s. Caterine monialium.; ZC, str. 431; Listine, X, str. 43.

220 Comune, str. 63: in confinio Bebarum, iuxta puteum vocatum Siraç.

221 Ibid., str. 62: post hortum fratrum predicatorum.

222 Ibid., str. 59, nota 3.

223 Zjačić, str. 38, 51, 67, 158; HAZ, n. V. Bernardi de Firmo B I, f 2, spis od 1. X 1399.

224 Comune, str. 62, pusterla ad s. Iohannem, s. Johannes de pusterla.

225 ASM, perg. od 20. VIII 1459: »in confinio tinctorie ad stomoritias«, Ibid. 17. X 1460: »... in confinio stomorijce«; HAZ n. P. de Sarzana B I, F. I, sveščić 10, str. 350 »ecclesia s. Marie de Stomorica«.

226 Comune, str. 62: »ad pusterlam in confinio putevaç«; HAZ, n. T de Prandino, svezak 13, str. 191' i 194: »in confinio Puteuaç«.

227 Comune, str. 63, »locus vocatus Polsice«.

228 CD X, 277; v. bilj. 142.

229 ZC, str. 459.

230 Comune, str. 57. i 61.

231 Ibid.

232 V. str. 146, 154. i 161. ove radnje.

233 Comune, str. 56; ASM, br. 244 (god. 1392): »... ortum ante portam terre firme ciuitatis Jadre in conf. hospitalis s. Martini, infra hos confines: de trauersa est via publica, de siroco sunt orti dicti hospitalis sci Martini, de quirina sunt loca comunis Jadre« Ibid., spis od 28. IV 1521: »in suburbio Jadre«.

nazivali *Varoš*, o čemu imamo potvrda iz XVI st.[234] To je naselje nestalo pri izgradnji gradskih utvrda u XVI st. Kako u doba kad su spomenuta maketa i crtež Zadra izrađeni nije bilo sasvim porušeno, možemo ustanoviti površinu koju je zauzimalo, neke komunikacije i zid kojim je bilo opasano.

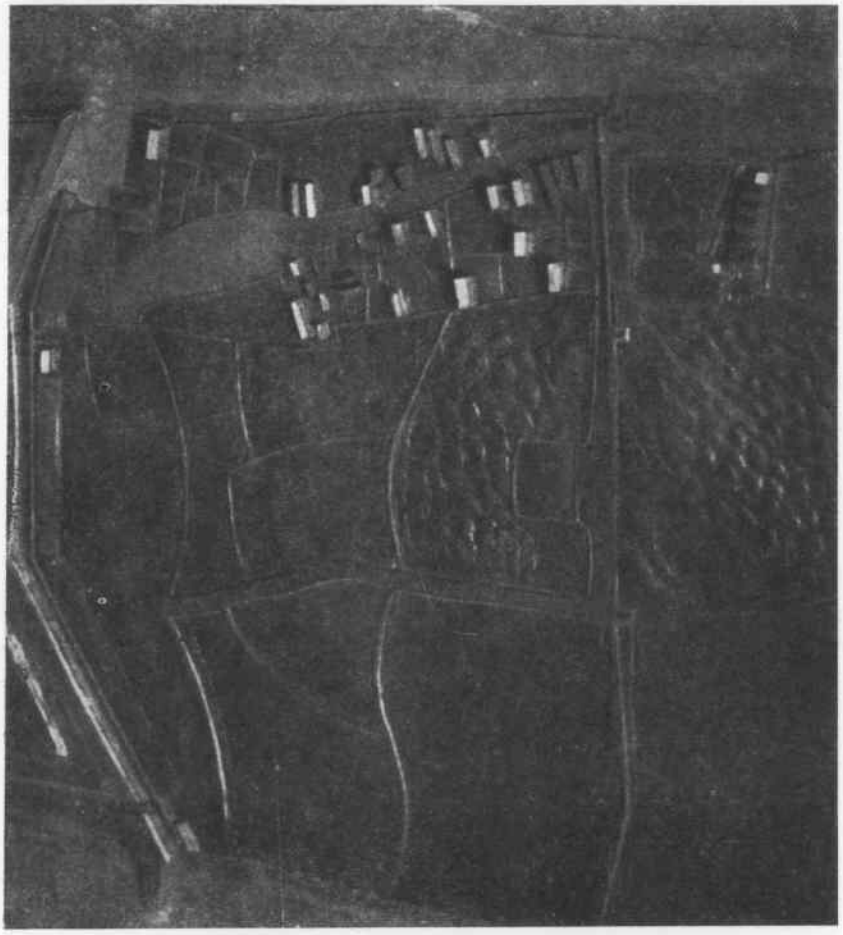

Sl. 7 Zadarsko predgrađe (Varoš) po mletačkoj maketi. (Desno gore izvan zidina leprozorij).

S jugoistočne strane zid je tekao od luke do zadarskog kanala gotovo u ravnoj liniji te na svojim krajevima i po sredini imao 4 četvrtaste kule. Otvarala su se na njemu dvoja vrata pokraj kula, jedna do same lučke obale, a jedna po sredini. Polovinom XVII st., kad su se gradile utvrde,

234 ASM, Računska knjiga B 1538—1542. god., str. 9: »*Simú jelenchouig izuarosca* (Šimun Jelenković iz Varoša); Stari pisci hrvatski, knj. XVII, Djela Jurja Barakovića, Zagreb 1889, str. 34—37.

ostaci tog zida su došli na vidjelo, pa su zainteresirali historičara Lucića. Smatrao je taj zid rimskim.[235] Ostaci sjeveroistočne kule (one do luke) označeni su na jednom nacrtu iz godine 1764.[236] Prema luci sa sjeveroistočne strane protezao se također obrambeni zid izlomljene linije, a na jugozapadnoj strani Varoš je branila strma obala.

Kuće su u njemu bile seoskog tipa okružene vrtovima, neke zidane čak i bez žbuke.[237] Dokumenti spominju u njemu nekoliko crkava. Najbliža gradu bila je crkva sv. Martina, koja se spominje godine 1195. u posjedu samostana sv. Krševana.[238] 10. svibnja 1254. god. ovu je crkvu samostan poklonio zadarskoj komuni da se uz nju sagradi hospicij.[239] Uz strmu obalu na jugozapadnoj strani nalazila se crkva sv. Marije »*de Melta*« ili »*de Alta ripa*« sa ženskim samostanom. Bila se sačuvala i nakon rušenja Varoša.[240] Postojala je i crkva sv. Mateja, kasnije nazvana crkva Gospe,[241] koja se nalazila nekako po sredini Varoša. Tako je označena na spominjanom mletačkom nacrtu. Poslužila je g. 1444. kao uzor za gradnju crkve sv. Mihovila u Zaglavu.[242] Kako se crkva u Zaglavu sa svodom i četvrtastim svetištem sačuvala, možemo približno ustanoviti oblik te varoške crkve. U Varošu se nalazila i crkva sv. Križa.[243]

Izvan zidina Varoša, nešto jugoistočnije od ulaza do luke, nalazilo se sklonište za gubavce (lazaret) sa crkvom, označen na mletačkom nacrtu »san Lazaro«. Inače se znade da je crkva bila posvećena sv. Duhu.[244] Crkva je sagrađena po uzoru na crkvu sv. Marije na Kampi, o čemu je već bilo govora.[245] O obliku tog skloništa govori dokument od 7. listopada 1426. god.[246] Njime su se majstori Ivan Alegretov (Ratkov) i Nikola Bilšić obavezali sagraditi skolnište od 22 ćelije koje su morale biti tako konstruirane da ih je polovina okrenuta na sjeverozapad a polovina na jugoistok. K tome je morao imati četiri kamina. Na mletačkoj maketi označeni su plastično i sklonište i crkva. Danas im se ne vidi nikakav trag.

235 Storia, str. 135: Luciusovo pismo od 30. IV 1678: »quel muro vecchio che anticamente arrivava da mare a mare«.

236 Venecija, Museo Correr, Ms. prov. div. 839/28.

237 ASM, spis od 28. IV 1521: »domus ex maceria cooperta falasco cum unam petiam orti«.

238 CD, II, str. 274.

239 CD, IV, str. 558; Zjačić, o. c., str. 7, 68, 70, 76, 82, 88, 157, 158; v. bilj. 233 i također ZC, str. 473. i 521; ASM, 4. XII 1446.

240 ZC, str. 434; Zjačić, o. c., str. 18, 56, 68, 70, 76, 82, 88, 148, 158: »monasterium s. Maria de Melta«. CD VIII, str. 25 (3. V 1302): in monasterio sancte Marie de Rupa (!) alta Jadrensis diocesis, ordinis sancti Augustini; Ibid., str. 267 (3. XI 1310): »terra monasterii sancte Marie de Ripa alta«; CD X. str. 246 (23. XII 1335): »monasterii beatae Mariae de Altaripa«; CD XI, str. 405 (12. X 1347): »monasterium uocatum sancte Marie de Alta ripa siue de Melta«.

241 ZC, str. 472;

242 Fisković, o. c., str. 155, nota 282. i 283.

243 ZC, str. 474; Comune, str. 56; Zjačić, o. c.,str. 158; ASM spis od 28. IV 1521.: »... in suburbio Jadre penes s. Crucem ...«

244 ZC, str. 524; Fasti, str. 78; Comune, 1. c.

245 V. bilj. 64.

246 Fisković, o. c.,str. 167, nota 399.

Gradska periferija

Izvan perimetra gradskih i varoških zidova prostirali su se vrtovi i obradiva zemlja u posjedu raznih institucija i pojedinaca iz Zadra, između kojih je bilo dosta zavjetnih crkava i po koji stan. Predjeli preko luke nasuprot gradu nazivaju se u latinskim dokumentima *ultra portum*. Osim spomenute crkve sv. Jakova navode se *crkve sv. Petra*[247] i *sv. Ivana*.[248] U predjelu sjeverno od luke u unutrašnjosti sagrađena je u srednjem vijeku crkva sv. Marije, koja se godine 1118. naziva *s. Maria de Roveris*, a godine 1200. *S. Maria od Quercus*. Ponovno je sagrađena godine 1215, otkada se naziva *Sancta Maria Olivarum*. To se ime upotrebljavalo i u kasnijim stoljećima. U drugoj polovini XV st. zadarski kanonik Matej Sturarius uredio je pokraj nje stan (eremitažu). U unutrašnjosti crkve sačuvala se njegova nadgrobna ploča, a u dvorištu stana njegovi grbovi i bunarski vijenac.[249] Poznata je i s imenom *s. Maria de Benedicta*[250] i *s. Maria heremitarum*.[251]

Predio sjeveroistočno od najuvučenijeg dijela luke nazivao se *Macerie* — mocire, a tu se do danas sačuvala crkva sv. Ivana, koja se rano spominje u dokumentima.[252] Spomenuti Grgur Mrganić osnovao je godine 1439. uz nju samostan trećoredaca sv. Frane.[253] Predio južno od Mocira nazivao se

247 Zjačić, o. c., str. 9 i 177; CD, X, str. 542: »ultra portum Jadre in confinio ecclesie sancti Petri«; ASM, br. 83 (4. III 1410) »ultra portum Jadre, in confinio s. Petri«; HAZ, n. M. Salassich, F. 2, str. 79' (2. VII 1404): »extra muros Jadre ultra portum iuxta ecclesiam sancti Petri macellarum«; Antoljak, Novi podaci o hrvatskom pjesniku P. Zoraniću, Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 22, Zagreb 1952, str. 249, nota 55: »ultra portum in confinio s. Petri«; ZC, str. 477; Brunelli je poistovećuje s crkvicom u Veloj dražanici (Val de maistro) — Comune, str. 56. —, što nije tačno. Ta je crkvica bila posvećena sv. Nikoli. U dokumentu od 3. V 1383. (n. P. de Sarzana, Vachette) obavezuje se *marangonus* Marko Markov popraviti crkvu *s. Nicolai ad Drachssinicam*, izraditi četvrtasta vrata i zvonik *quemadmodum est campanile ecclesie s. Jacobi et Filippi ultra portum*. Ta se crkvica, odavna desakralizirana, bila sačuvala do godine 1953, kad je bez razloga porušena. Imala je polukružnu apsidu. Na nacrtu iz 1764. god. (Venecija, Museo Correr, Mss, prov. div. 839/28) označena je s imenom »S. Dimitri«. (V. o tome Petricioli, o. c., str. 1458, nota 52).

248 Tu crkvu se ne smije poistovetiti sa crkvom sv. Ivana *in maceriis*, koju ćemo uskoro spomenuti. Bila je podignuta nešto prije 1340. god., jer 28. travnja te godine nije bila još posvećena. CD, X, str. 542 (28. IV 1340) »... unam terram positam ultra portum Jadre super qua edifficata est ecclesia (!) sancti Johannis euangeliste et ipsam ecclesiam (!) ... de predictorum orti et terrarum fruc tibus *faciat consecrari* et officiari dictam ecclesiam sancti Johannis euangeliste ...«; ASM, br. 102 (20. IV 1453)« ... ultra portum Jadre in confinio sancti Johannis ... plebania ecclesie dicti sancti Johannis de portu Jadre«.

249 ZC, str. 462—467.

250 Comune, str. 56, nota 3: »Ultra portum Iadre in confinio s. Marie de Benedicta«.

251 ASM, dok, od 18. VII 1400: »terra posita ultra Barcaneum sancti Jacobi prope ecclesiam sancte Marie eremitarum«; HAZ, n. T. de Prandino sv. 16, str. 281': »... in confinio sancte Marie heremitarum«. Ibid. n. Zuanne de Parenzo, 1434. god.: »in confin di Santa Maria heremitarum«.

252 ASM br. 46 (ab incar. 1308, 28. jan.): »terrenum positum super sanctum Johannem inter macerias«; HAZ, n. Petrus de Sarzana, B I, F I sveščić 11, str. 385' i 396a: »... terra in confinio ecclesie s. Johannis in maceriis«. Brunelli (Comune, str. 56) spominje u tom predjelu toponim *Palaç*. V. dalje bilj. 254.

253 Jelić o. c., str. 487.

Cavalara, od čega je nastao današnji toponim *Kolovare.*[254] Jugoistočno od Varoša uz obalu zadarskog kanala nalazio se izvor vode, a nešto sjevernije od njega crkva sv. Marka.[255]

Bilo je i drugih crkava u bližoj okolici, npr. crkva *sv. Stošije*[256] i *sv. Jurja*[257] na poluotoku Puntamiki, gdje se u srednjem vijeku nalazilo selo *Vrševac,*[258] crkva *sv. Klementa* na otočiću ispred današnjeg naselja Arbanasi,[259] crkva *sv. Marine*[260] na obali nasuprot tom otočiću. U uvali sv. Klementa spominju se solane, a sama uvala (današnji naziv *Bregdeti)* se tretirala kao dio zadarske luke.[261] Toponimi *sticata vetus*[262] i *ad arcum,*[263] odnosno *ad archivoltum*[264] odnose se vjerojatno na ostatke antičkog vodovoda koji se nalazi u jugoistočnoj i istočnoj okolici grada.

254 CD VI, str. 48 (23. XI 1273): »... derrum quod habebat in territorio Jadrensi apud Cauallaram«; CD. X. str. 358 (10. X 1337.: »... unum ortum positum ad Caualaram«: Ibidem, str. 542 (28. IV 1340): »... ortum suum positum ad Caualara«; CD XI, str. 103 (17. XI 1343): »... possessiones posite ad Cauallariam, cum derro et vinea existentibus ad sanctum Johannem uel ad macerias«.

255 CD XI, str. 57 (25. IV 1343): »Nouosse condam Dragoslaui ortolano ad fontan (am); ASM, dok. od Ab inc. 1393, ind II, 16. nov.: »ortum positum in Raccaciono ... prope fontanam iuxta Jadram«; HAZ, n. T. de Prandino, sv. 4, str. 119, sv. 7, str. 240: »... in confinio Sancti Marci ad fontem«; Brunelli (Comune, str. 56) pozna i crkvicu sv. Krševana *de fonte.*

256 Suić M., Petricioli I., Starohrvatska crkva sv. Stošije kod Zadra, Starohrvatska prosvjeta, 3 serija, sv. 4, Zagreb 1955, str. 7—22.

257 Comune, str. 56, v. također slijedeću bilješku.

258 S. Antoljak, Miscelanea jadertina, Radovi Instituta JA u Zadru, sv. I, Zagreb 1954, str. 122—124.

259 Zjačić, o. c., str. 83; A. Strgačić, Otočić sv. Klementa južne zadarske luke u prošlosti, Zadarska revija, god. V, sv. 4, str. 245. i dalje; Praga, o. c., str. 215.

260 Comune, str. 55.

261 Ibidem; ASM, dok. od 2. X 1411: »ordinaret fieri unam ecclesiam in honorem sanctorum Jacobi et Philippi ad riuum super salinis ipsius ser Jacobi positis in confinio sancti Clementis«; Fasti, str. 39; Praga, l. c.

262 Comune, str. 56.

263 Zjačić, o. c., str. 80. i 146; Brunelli (l. c.) spominje crkvicu sv. Domenike u njegovoj blizini; HAZ, n. Vannes condam Bernardi de Firmo, B I, F I sveščić 4, str. 53: »... possessio posita ad arcum distructum«.

264 ASM, dok. od 13. V 1427: »... ad slafca gnama ... ad archivoltum«.

Summary

MEDIAEVAL ZADAR

Zadar is an old settlement; was in fact founded as far back as prehistory; and it has nevertheless preserved its life continuity to the present day and in the same place — on a natural peninsula that closes in a deep bay. The author presents a chronology of its municipal affairs based strictly on periodisation according to political history: I. Pre-municipal period — from the first beginnings of the settlement until the organization of a Roman colony in the latter half of the first century B. C.; II. Period of the Antique — from the organization of the Roman colony until the arrival of the Slavs; III. Mediaeval period — from the arrival of the Slavs until the beginning of the construction of anti-artillery fortifications (about 1535) IV. From 1535 of the second establishment of Austria authority (1813), when Zadar was an impregnable fortress of the time; V. From 1813 to its being declared an open city; in this time the fortifications lying outside the city were perfected, while changes of greater magnitude were also taking place within the city itself; VI. From 1868—1944, when Zadar was liberated; which was a period of destruction of the ancient urban physiognomy of the city through partly town-planning procedures; VII. From the liberation of Zadar to the present day; which is the period of the rehabilitation and rebuilding of Zadar on the basis of modern, broader town-planning schemes.

In this article the author is concerned only with one period — the mediaeval period, and, leaning upon the results achieved by older authors and his own research work and interpretation of data from the field and documents and ancient groundplans, he endeavours to draw up an ideal reconstruction of the urban form of the Zadar of the period.

The subject is separated into several chapters:

1. *Relation between the antique and mediaeval Zadar,* a chapter in which the author describes changes that were taking place in the town-planning of Zadar at the transition from the Antique to the Middle Ages as the result of a new way of life. Despite these changes, however, the dwelling surface and arrangement of the streets had remained the same.

2. *Early Middle Ages,* in which chapter the author describes briefly the characteristics of the monuments of the architecture of the Pre romanic period, presenting their town-planning positions.

3. *Romanic architecture,* a chapter in which the author speaks about sacral and dwelling architecture. Throughout the flourishing period of this style (12th and 13th centuries) mediaeval Zadar was defined in respect

of town-planning in all ist details. The characteristics are presented in respect of the dwelling-houses, and in detail also the churches, of which the most beautiful ones have been preserved to the present day (St. Stošija — Cathedral —, St. Krševan, St. Mary of the Benedictines).

4. *Gothic architecture,* in which the author relates that the Gothic style in Zadar made its appearance relatively early, that is to say in the second half of the 13th century. There are two order churches: St. Dominic and St. Francis, which were finished about 1280 and possess clear characteristics of this style. On the basis of documents we know several Zadar builders who were active in this style at the end of the 14th and in the 15th centuries. Preserved were the sacristy of the Cathedral (architect: Luka Ivanov, a priest) and the sanctum in the Church of St. Mihovil (architect: Andrija Desin called Brusac), while the Chapel of St. Šimun in St. Mary's Church as well as a number of smaller churches have been non-existing for a long time now, being destroyed for the most part in the 16th century when the fortifications were being built.

5. *Early Renaissance Period,* in which the author describes in more detail the architectural works on the dwelling houses of the second half of the 15th century. In this period we can witness the rebuilding of a whole series of dwelling-houses, dating mostly from the Romanic period. The courtyadrs are being filled with porches after the early renaissance taste. The decorations appearing on the portals, windows, balconies and in the porches are not purely renaissance, but they retain many of the Late—Gothinc elements, which in a general way is characterstic of the Dalmatian sculpture of the second half of the 15th century. St. Mary's then received a new façade, which with the same decorations had been designed and executed by Petar Brčić, a pupil of the well-known sculptor and builder, Juraj Dalmatinac. Pure renaissance decorative elements can be observed only on the architecture from the beginning of the 16th century in the Chapel of St. Rok beside the Church of St. Mary, on the façade of St. Marcelle's, and on the façade of the Church of St. Mary of the Benedictines.

6. *Public buildings,* where the author deals separately with two public buildings which are typical of mediaeval towns: loggia, place for proclaming sentences and decrees, and a municipal building with a hall intended for the sessions of the Municipal Council. Zadar received these two buildings in the second half of the 14th century. The loggia was situated on the spot of today's renaissanse loggia in People' s Square (in the Middle Ages: Platea magna — Great Square), and the municipal building, which at the same time was the Duke' s Palace, was situated on the site of today' s Culture Home (otherwise a neoclassicistic palace designed by Ing. F. Zavoreo in 1804). Its description and the description of the buildings around it have been preserved in the municipal documents from the year 1421.

7. *Monasteries and hospices,* in which chapter the author enumerates what monasteries were situated in Zadar in the course of the Middle Ages and occupied a rather wide area within the city walls. Two Benedictine

monasteries, for men St. Krševan, for women St. Mary, two Franciscan monasteries — for men St. Francis, for women (Clarisses) St. Nikola, two Dominican monasteries, for men St. Dominic (Platon), for women St. Dimitrius beside churches of the same name, a Benedictine monastery for women, St. Catherine, which at the beginning of the 15th century was transferred from one part of the tow to another. Of hospices the most important one was that of St. Marcus, which is mentioned in the 13th century, and of St. Jakov, which was founded in the middle of the 15th century. Both were wituated in the Square in front of the Cathedral.

8. *Fortifications,* a chapter in which the author states that in the Middle Ages the town of Zadar was well fortified. It was encircled by vertical walls and several towers, one of which has been preserved on the eastern façade of the city. It is in the form of a five-angle ground-floor. The military garrisons of the political forces that reigned over the City were located in special fortifications. Thus, already at the beginning of the 12th century, one finds mention of a fortification (arx) with garrison for the Hungaro-Croatian king. In 1243, the Venetians built a fortification (castellum) in the northern angle of the City, at the entrance to the harbour. This fortification was rebuilt in 1347—1348, and even a defence canal was dug between it and the city, and in 1414 it was again reinforced. At the beginning of the 15th century was raised another fortification for the Venetian cavalry — a citadel on the southern side of the city. After which the Venetian authorities considered and suggested building larger fortifications in the city, which, however, never happened. The castello and the citadel were destroyed during the 16th century, when new fortifications were built. However, in recent times it has been possible to detect considerable traces of these fortifications, so that in 1953 it was possible partly to reconstruct a six-angle tower.

9. *Harbour,* which in the middle ages comprised the whole length of the north-eastern façade of the city, and where four municipal gates were opening. The harbour contained butcher's shops and an arsenal, and on the opposite side of the shore the wharf of St. Jakov wtih a church, which is mentioned from the year 1194.

10. *City Sectors,* in which the author states that through numerous historical sources from the Middle Ages we learn about the names of individual parts of the City of Zadar. In the main, the names were given after the churches and other conspicous structures (City Gates, fortifications and the like), while some of them bore special names, Romanesque or Slav: Grappum, Babe, Marafor, Polsice, Putevac, Sirac, Sutomišće. Stomorica, Malpello, Razboj, Podtar, Skutijana, Zudeka, Argata and others.

11. *Suburbia,* which were situated south-aest of the City, and which were likewise encircled by a wall. From the 16th century we know about their Croatian name — Varoš. The houses in this part of Zadar were of peasant type. In it was the hospice of St. Martin, the women's monastery of. St. Mary »de Melta«, or »de Alta ripa« (on the south-western steep shore), the church of St. Matheus, and the church of St. Križ, and outside its wall a building for lepers with the church of the Holy Spirit.

12. *The Zadar Periphery,* situated outside of the suburbia and composed of gardens and vineyards encircled with the characteristic stone walls, one part of them being called Maceries after the walls. There were here also a certain number of foundation churches and a few flats. Beside the church of. St. Mary »among olives« (S. Maria olivarum) there was an hermitage. A few toponyms owe their shape to the ruins of an antique water pipeline (an arcum distructum, ad archivoltum). The mediaeval toponym Cavallara has been preserved to the present day in the altered form Kolovare.